

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ОСНОВИ НОРМАЛЬНОЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2018

УДК 159.9:613.88 (075.8)
О-75

Колектив авторів :

Б. Л. Гульман, Н. Л. Калайтан, М. А. Півень, Ю. В. Свиначенко

Рецензенти: д-р психол. наук, проф. О. С. Кочарян,
д-р психол. наук, проф. В. М. Загуровський

Основи нормальної сексуальності [Текст] : навч. посіб. /
О-75 Б. Л. Гульман, Н. Л. Калайтан, М. А. Півень, Ю. В. Свиначенко. –
Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац.
ін-т», 2018. – 92 с.

ISBN 978-966-662-608-3

З точки зору системного підходу розглянуто поняття нормальної сексуальності, яка є інтегральним комплексом взаємодіючих компонентів – психологічного, соціального, соціально-психологічного і біологічного.

Для студентів вищих навчальних закладів, що вивчають курси «Основи сексології і сексопатології», «Психологія статі й гендерних відносин», «Основи психологічного консультування і психотерапії», «Сімейне та подружнє психологічне консультування». Може бути корисним для спеціалістів у галузі сексології та для всіх, хто цікавиться аспектами сексуального здоров'я людини.

Табл. 20. Бібліогр.: 12 назв

УДК 159.9:613.88 (075.8)

ISBN 978-966-662-608-3

© Колектив авторів, 2018
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2018

ПЕРЕДМОВА

Нормальна сексологія вивчає проблеми соціального, психологічного, соціально-психологічного та біологічного забезпечення сексуального здоров'я людини, яке слід визначати не тільки як відсутність будь-яких хворобливих змін в її організмі, що можуть призводити до зниження сексуальної функції, але і як інтегральний комплекс взаємодіючих компонентів сексуальності.

Сьогодні загально визнаним став системний підхід до досліджень у сексології, що відбиває інтегративний характер сексуального здоров'я та багатофакторну зумовленість його порушень. Згідно з думкою академіка П. К. Анохіна, система є комплексом вибірково залучених компонентів, взаємодія і взаємовплив яких приводить до взаємосприяння, спрямованого на отримання сфокусованого корисного результату.

Сексуальне здоров'я являє собою інтегральний комплекс взаємодіючих компонентів сексуальності – соціального, психологічного, соціально-психологічного та біологічного, які забезпечують можливість оптимальної сексуальної адаптації до протилежної статі, сексуальної гармонії відповідно до норм соціальної й особистої моралі. Взаємодія окремих компонентів сексуальності породжує нові інтегральні якості, не притаманні кожному з компонентів окремо. У цій інтеграції виявляється єдність біологічної, психологічної та соціальної сутності сексуальності людини.

Навчальний посібник складається з чотирьох розділів.

У першому розділі «Соціальне забезпечення сексуальності» розглянуто основи медичної соціології та соціології сім'ї, поняття соціалізації сексуальності. Розкрито соціальні функції традицій, звичаїв та обрядів, роль морально-етичних і естетичних чинників у подружній гармонії, а також роль сексуальної освіти в забезпеченні сексуального здоров'я.

Другий розділ «Психологічне забезпечення сексуальності» розкриває зв'язок характеристик особистості з її сексуальністю, роль свідомого та несвідомого, механізмів психологічного захисту в сексуальній поведінці, а також особливості її мотивування.

Третій розділ «Соціально-психологічне забезпечення сексуальності» присвячено викладенню характеристик міжособистісних стосунків у парі, рольовій сумісності й емоційно-комунікативній єдності подружжя, впливу на взаємини подружжя матеріально-побутового положення сім'ї, соціально-психологічного клімату сім'ї.

У четвертому розділі «Сексуальне здоров'я і норма сексуальності» викладено сутність чотирьохфакторної системної концепції сексуального здоров'я, особливості розвитку сексуальності людини та поняття про сексуальну норму.

ВСТУП

Сексуальність людини, на відміну від усіх інших представників живої природи, – не лише біологічний інстинкт, це складне біофізіологічне та психосоціокультурне явище, важлива сфера громадського, сімейного і особистого життя. Потреба у відтворенні відокремлена у людини від потреби в сексуальному задоволенні й спілкуванні.

Сексуальність людини виконує три функції: репродуктивну, гедонічну й комунікативну, причому сексуальність сучасної людини значною мірою звільнилася від біологічної детермінованості й багато в чому залежить від психологічних і соціокультурних чинників.

Вивчення різних аспектів сексуальності – анатоμο-фізіологічних, соціальних, психологічних, соціально-психологічних, її порушень і можливостей корекції привертає все більшу увагу фахівців, не лише лікарів, але й психологів, соціологів, педагогів. Це закономірно, оскільки сексологія базується на медичних, психологічних, соціологічних знаннях і відповідно пов'язана як з медичними дисциплінами (психіатрією, неврологією, урологією, гінекологією, ендокринологією та ін.), так і з медичною, соціальною психологією й соціологією.

Предмет нормальної сексуальності – вивчення біологічного (анатоμο-фізіологічного), соціального, психологічного й соціально-психологічного забезпечення сексуального здоров'я, яке слід визначати не лише як відсутність будь-яких хворобливих змін в організмі людини, що можуть призводити до зниження сексуальної функції, але як інтегральний комплекс компонентів сексуальності, що взаємодіють, – біологічного (анатоμο-фізіологічного), соціального, психологічного, яке забезпечує можливість оптимальної сексуальної адаптації до протилежної статі, сексуальної гармонії відповідно до норм соціальної й особистої моралі. Взаємодія компонентів сексуальності породжує нові інтегральні якості, які не властиві кожному з компонентів окремо. У цій інтеграції й виявляється єдність усіх компонентів сексуальності людини, її суть.

Зупинимось коротко на кожному з аспектів забезпечення сексуальності.

Соціальне забезпечення сексуального здоров'я полягає у соціалізації сексуальності, яка є зумовленою відношенням суспільства до сексу й сексуальною культурою.

Соціологія в широкому сенсі – це наука про суспільство й громадські стосунки. На макрорівні її завдання – аналіз соціальних структур, спільностей, шарів, систем і процесів, що відбуваються в них. Мікросоціологія звернена до соціальної поведінки людей, їх міжособистісного спілкування, мотивації дій в малих групах.

Соціологію поділяють на низку відділів – соціологію сім'ї, медичну соціологію, соціологію культури й багатьох інших соціальних категорій і

сфер життя суспільства. Медична соціологія, зокрема, вивчає взаємодію соціального середовища й людини в єдності соціальних і біологічних чинників.

Психологічне забезпечення сексуального здоров'я визначається роллю особистості у розвитку й виявленнях сексуальності. Воно є невід'ємним від фізіологічного, але має свої особливості й механізми.

Психологія – наука про закономірності розвитку й функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності, також має низку розділів – психологію сім'ї і шлюбу, психологію статевих відмінностей та ін. В окремі наукові дисципліни виділилися медична психологія, що вивчає психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностики, лікування, експертизи, реабілітації хворих, і соціальна психологія.

Соціальна психологія вивчає закономірності поведінки й діяльності людей, що зумовлені їх включенням у соціальні групи, а також психологічні характеристики цих груп. Вона вирішує такі завдання, як дослідження закономірностей спілкування й взаємодії людей, зокрема ролі спілкування в системі громадських і міжособистісних стосунків; вивчення психологічних характеристик сім'ї, проблем соціалізації особистості та ін. Медична соціальна психологія досліджує, як міжособистісні стосунки впливають на здоров'я.

Соціально-психологічне забезпечення сексуального здоров'я є зумовленим парним характером сексуальної функції, формуванням малої групи – сім'ї, партнерської пари й роллю міжособистісних стосунків, що складаються в ній, проблем любові, спілкування, ролевих позицій, згуртованості, лідерства й т. ін., що виникають при цьому.

Біологія й медицина як системи знань про живу природу не потребують спеціальних визначень і розшифровувань. В аспекті, що цікавить нас, досить сказати, що біологічне (анатоμο-фізіологічне) забезпечення сексуального здоров'я визначає диференціацію статей, статеве диференціювання мозку, анатоμο-фізіологічні механізми формування й функціонування статевих органів, статеву конституцію людини.

Міждисциплінарний характер сексології визначає системний, інтеграційний підхід до норми сексуальності, до діагностики, лікування й профілактики порушень сексуального здоров'я з урахуванням парного характеру сексуальної функції. Такий методологічний підхід дає можливість виявити роль негативних соціальних, психологічних, соціально-психологічних і біологічних (анатоμο-фізіологічних) чинників у генезі порушень і девіацій сексуального здоров'я й на цій основі розробити диференційовані ефективні методи її діагностики, корекції, профілактики, а також гігієни статевого життя.

Системний міждисциплінарний підхід до вивчення сексуального здоров'я потребує виділення його системоутворювальних якостей. Цими якостями слід вважати: формування первинних і вторинних статевих

ознак, статево самосвідомість, статево рольову поведінку, психосексуальну орієнтацію, сексуальні відчуття, сексуальні фантазії, сексуальні сценарії, любов, мотиви статевого акту, лібідо, ерекцію, еякуляцію, оргазм, статево конституцію, обізнаність в області психогієни статевого життя, оцінку своїх і партнера сексуальних проявів, психосексуальне задоволення. Інтеграція якостей, що перераховані, формує типи мотивації сексуальної поведінки, мотиви статевого акту й типи сексуальної культури.

Діагностика порушень сексуального здоров'я має виходити з багатовимірності його забезпечення й парного характеру сексуальної функції. На цих принципах і оснований системно-структурний аналіз сексуального здоров'я, який передбачає оцінювання стану соціального, психологічного, соціально-психологічного й біологічного його компонентів.

Розділ 1. СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ

1.1. Основи медичної соціології

Соціологія – наука про закони й форми соціального (громадського) життя людей в її конкретних проявах: різних за складністю соціальних системах, спільностях, інститутах, процесах. Її головне завдання – досліджувати загальні властивості будь-якого прояву соціальності – спільності, функціональній взаємозалежності, обміну діяльністю, культурній спадкоємності. Для вивчення цих специфічних способів існування людського суспільства в соціології використовують теоретичні й емпіричні методи. При цьому кожен прояв життя суспільства й людини, усі конкретно-історичні особливості соціально значущої поведінки індивідів і груп вивчаються в соціальному контексті, тобто у взаємозв'язку з усім громадським організмом як цілісною системою, взаємодії різних сторін, аспектів, рівнів (наприклад, буття й свідомості, культури й науки, економіки та політики тощо).

У самостійну дисципліну виділилася медична соціологія, завдання якої – вивчення взаємозв'язку здоров'я людей з соціальними аспектами життя. Медична соціологія сформувалася на стику соціології, медицини й соціальної психології, що визначає її широку проблематику. Це нова галузь науки, що розвивається. Вона дозволяє здійснювати комплексні дослідження системи "соціальне середовище – людина" з урахуванням соціальних і біологічних чинників, що взаємодіють. Можна виділити два основні аспекти медичної соціології: перший з них – вивчення спеціальними соціологічними методами причин виникнення різних захворювань, їх перебіг і профілактика; другий – аналіз у рамках соціологічних досліджень показників стану здоров'я як окремих людей, так і населення в цілому.

Як відомо, в структурі захворюваності населення більшості індустріально розвинених країн в останні десятиліття на першому місці знаходяться серцево-судинні захворювання. Загальноновизнано, що в їх ґенезі дуже велику роль відіграють соціальні й психологічні чинники. У зв'язку з цим будь-яке сучасне медичне дослідження, як гігієнічне, профілактичне, так і клінічне, є неможливим без аналізу не лише біологічних аспектів етіології й патогенезу захворюваності, але й соціальних, екологічних, економічних і соціально-психологічних чинників її виникнення, розвитку та поширеності, без вивчення чинників ризику, що полягають у соціальних умовах та індивідуальних особливостях способу життя людей. Для цього необхідно використовувати якісні соціальні показники й відповідні індекси кількісного зіставлення різних біологічних і соціальних чинників ризику. Вирішення такої задачі потребує досить глибоких знань як медиків, так і психологів в області соціології.

Це стосується й вивчення регіональних (етнічних) особливостей рівня й характеру захворюваності, зокрема природних умов, промислово-економічних показників розвитку регіонів, традиційних особливостей способу життя людей в них.

У завдання медичної соціології входить також вивчення соціально-психологічних проблем: впливу на фізичне й психічне здоров'я самотності та особливостей спілкування між людьми, впливу взаємин між лікарем і пацієнтом на якість діагностики та лікування хвороби тощо.

У рамках соціологічних досліджень під час аналізу соціальних процесів та явищ, вивчають показники стану здоров'я людей і чинники, що впливають на нього. Отримані дані дозволяють науково обґрунтувати соціальне планування, професійний відбір, дають можливість судити про образ життя, умови праці й проведення дозвілля, про ціннісні орієнтації, інтереси й потреби, соціальну адаптацію людей і багато інших соціальних проблем та явищ.

1.2. Соціологія сім'ї

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних стосунків у конкретних культурних і соціально-економічних умовах.

Шлюб являє собою історично обумовлену, санкціоновану й регульовану суспільством форму стосунків між чоловіком і жінкою, що встановлює права й обов'язки відносно один до одного та до нащадків. Цей союз приводить до утворення сім'ї – малої соціальної групи, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Вільно вступаючи до союзу, люди добровільно приймають на себе зобов'язання й норми поведінки в даному союзі.

Через складність, інтимність й індивідуальність у сімейних стосунках виникає безліч протиріч, які можуть регулюватися тільки за допомогою моралі. Головними моральними нормами сімейних стосунків В. П. Андрущенко, Н. І. Горлач (1996) вважають взаємну любов між подружжям; визнання їх рівності в сім'ї, неприпустимість підпорядкування одного з них іншому або спроб командування іншим; турботу й чуйність у відносинах між подружжям і усіма членами сім'ї; любов до дітей, виховання й підготовка їх до соціально корисного життя; тактовність у вирішенні протиріч, що виникають у сім'ї; взаємодопомога в усіх видах діяльності, у тому числі в побутовій праці.

Ті самі автори характеризують сучасну сім'ю, по-перше, за соціально-класовою ознакою (сім'я робочого, сільськогосподарського працівника тощо); по-друге, за типом поселення (міська, сільська сім'я); по-третє, за національною ознакою (однаціональна, міжнаціональна); по-четверте – за часом існування (сім'я молодят, молода сім'я, сім'я, що чекає на дитину, сім'я середнього подружнього віку, сім'я старшого подружнього віку тощо);

нарешті, за кількістю членів сім'ї (бездітні, малодітні, багатодітні сім'ї й т. ін.). Ідеальною за чисельністю можна вважати сім'ю, що складається з чоловіка, дружини й трьох дітей.

За особливими умовами сімейного життя розрізняють такі типи, як студентська сім'я (досить поширена в Україні, де приблизно в кожному третьому шлюбі один із подружжя – студент); дистантні сім'ї, юридично зафіксовані, але практично не існуючі.

У соціології виділяють також сім'ї матріархатного (на чолі з жінкою), патріархатного (на чолі з чоловіком) типів та егалітарну сім'ю, що характеризується рівністю подружжя. За деякими даними соціологічних досліджень в Україні одну шосту частину усіх сімей становлять сім'ї матріархатного типу й одну восьму – патріархатного типу, переважна ж більшість сімей – егалітарного типу, що властивий сучасним розвиненим суспільствам.

Сучасний шлюб у більшості країн є моногамним. Одношлюбність формувалася в людському суспільстві впродовж тривалого періоду. Моногамний шлюб історично є четвертою формою шлюбу. Стосунки подружжя в ньому підпорядковані певним громадським нормам. На самих ранніх етапах зародження шлюбу відносини між статями регулювалися в основному біологічними чинниками. З розвитком первісного суспільства починають формуватися особливі соціальні норми для регулювання статевого спілкування всередині роду, введення біологічного інстинкту в певні рамки. Так з'явилися статеві табу, заборона на статеве спілкування між чоловіками й жінками даного роду в певні періоди (під час підготовки до полювання, протягом самого полювання).

Табу – значно суворіші й жорсткіші заборони, ніж моральні. Якщо порушника моральної норми громада могла або покарати, або пробачити, то порушника табу неодмінно мали стратити, навіть якщо заборона була порушена мимоволі. Виникнення виробничих статевих табу супроводжувалося й побутовим відокремленням чоловіків і жінок усередині роду. Чоловікам заборонялося не лише торкатися жінок, але навіть дивитися на них, розмовляти з ними, споживати їжу, яку приготували жінки, й знаходитися з ними під одним дахом.

Разом із виникненням землеробства, сезонних польових робіт періоди, вільні від дії статевих табу, ставали усе більш рідкісними й усе менш тривалими. У зв'язку з цим інтенсивність статевої напруги у чоловіків й у жінок зростала, й вільні від табу проміжки часу стали перетворюватися на справжні сексуальні оргії, своєрідні свята, коли дозволялося усе. У ці свята відбувалося бурхливе спілкування статей, яке нічим не обмежувалося.

Поступово табу привели до виникнення звичаїв, які згодом породили екзогамний (міжродовий, міжплеменний) шлюб. Адже табу поширювалися тільки на членів свого роду, обмежували статеве спілкування тільки кровними родичами, обходячи представників інших родів і племен. Тому

чоловік, зустрівши, наприклад, жінку з іншого роду, вільно вступав з нею в зв'язок; так само поводитися й жінки. У період дії табу чоловіки одного роду, що знаходились далеко від своїх жінок, тримали у своїй хатині жінок з іншого роду. Поступово такі випадкові зв'язки перетворилися на звичайні, необхідні, передбачені родовими правилами. Можливо, люди помітили, що від зв'язків із "чужими" народжуються більш рослі й міцні діти, і це також сприяло їх зміцненню. Виникли корисні для потомства систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. За формою це був груповий (дуально-родовий) шлюб, де всі чоловіки одного роду були чоловіками усіх жінок іншого роду, а чоловіки другого роду – відповідно чоловіками жінок першого.

Груповий шлюб не був шлюбом персональним, тобто скільки-небудь постійних "подружніх" пар ще не існувало, не передбачалися відповідно ні права, ні обов'язки, ні взаємна відповідальність між чоловіком, жінкою та дітьми, отже, не було й сім'ї в сучасному значенні слова.

У рамках дуально-родового шлюбу на ґрунті взаємних потягів почали складатися досить постійні пари. Але парний шлюб не регулювався спільністю – його пов'язувала тільки добра воля партнерів. Поява особистої власності, надлишків продуктів у деяких членів роду породила дарообмін як форму зв'язку між чоловіком і жінкою, новий крок на шляху до утворення сім'ї: до перетворення її у господарську одиницю суспільства. Так з'явився індивідуальний парний шлюб, а згодом і нова економічна одиниця – парна сім'я, в яку входили чоловік, дружина та її діти. Шлюб тепер став союзом між чоловіком і жінкою, що має на меті забезпечити зміст і виховання дітей дружини. Статеві стосунки між партнерами були введені не просто у соціальні, тобто регульовані моральними нормами, але й в соціально-економічні рамки.

Виникнення й зміцнення приватної власності привело до формування сучасної форми шлюбу – моногамії. Чоловік стає годувальником сім'ї, й разом із тим на нього покладається уся відповідальність за сім'ю. Чоловік у законодавчому порядку оголошувався хазяїном усіх членів сім'ї, у тому числі дітей. У подружніх стосунках моногамія поширюється тільки на жінок – від них вимагається абсолютна вірність чоловікові, тоді як на перелюбство чоловіка суспільство дивиться поблажливо. Показовий приклад: ще в середині XIX століття у Франції подружня невірність дружини тягла за собою ув'язнення на термін від трьох місяців до двох років, а чоловіка за тим же законом карали за зраду штрафом у розмірі від 100 до 2000 франків лише у тому випадку, якщо він утримував коханку в загальному з дружиною будинку.

Жінки були не задоволені своєю роллю в сім'ї й суспільстві та боролися за своє звільнення. Це привело до того, що вже з кінця XIX століття у більшості країн жінки домагаються все більших прав. Дружина спочатку стає хазяйкою майна, котре було їй подаровано або нею зароблено, співвласницею загального майна сім'ї й т. ін., їй надаються й

політичні права. Так сучасна сім'я стає егалітарною, що, втім, не виключає специфічних статеворольових особливостей подружжя в їх внеску до реалізації сімейних функцій.

Сім'я як структурна одиниця суспільства виконує такі основні функції: економічну, репродуктивну, виховну, рекреативну, комунікативну, регулятивну. Різні соціологи виділяють як найважливіші різні функції сім'ї: продовження роду, виховну, господарську, господарсько-побутову, відтворення населення, духовного спілкування, сексуальну, співпраці у процесі виховання дітей, здобуття необхідних засобів для ведення домашнього господарства, взаємної моральної й матеріальної підтримки, соціалізації, організації споживання й дозвілля.

Важливо, проте, не стільки перерахування усіх функцій сім'ї, скільки розподіл їх на задоволення, з одного боку, матеріальних, господарсько-побутових, з іншого – емоційних, соціально-психологічних потреб членів сім'ї. У сучасній сім'ї зростає значення функцій, що задовольняють емоційні й соціально-психологічні потреби людей, і навіть функції переважно матеріального характеру набувають помітного емоційного відтінку.

Економічна функція сім'ї зводиться переважно до господарського аспекту й організації споживання й побуту.

Репродуктивна функція, або функція дітородіння, відтворення населення, має найважливіше соціальне значення. За репродуктивністю виділяють три типи сім'ї: багатодітна, середньодітна й малодітна. У нашій країні намітилася стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення.

Спроби вивчення репродуктивної поведінки населення й регулювання дітородіння здійснювалися з глибокої давнини. Так, Платон вважав, що ідеальна держава повинна мати обмежену кількість громадян, і пропонував регулювати кількість населення за допомогою виселення його надлишку в колонії. Цю ідею розділяв й Аристотель, але він, на відміну від Платона, пропонував з метою регулювання населення ухвалити закон про шлюб, що забороняє мати дітей чоловікам до 37 років, а жінкам – до 18 років, а також умертвляти хворих дітей і частину "зайвих" немовлят.

Закони, спрямовані на стимулювання дітородіння, уперше були розроблені й введені до практики громадського життя римським імператором Августом у I столітті до нової ери. Вони передбачали обов'язковість шлюбу для вершницького й сенаторського станів; низку обмежень для холостяків і бездітних і переваги для всіх римських громадян, які мають дітей, у тому числі й для жінок; посилення влади глави сім'ї; суворе покарання за перелюбство. У наш час держави свідомо виробляють і втілюють у життя демографічну політику як частину політики народонаселення, яка містить економічні, соціальні та юридичні стимули бажаного типу дітородіння.

Здійснення первинної соціалізації дітей та виховання їх аж до досягнення соціальної зрілості складає виховну функцію сім'ї. Виховання, як відомо, – це система цілеспрямованих впливів на дитину з метою прищеплення їй моральних норм і зразків поведінки, а також певних морально-психологічних і фізичних якостей. Соціалізація – явище більш широке, її суть полягає у засвоєнні соціальних норм і цінностей, включенні особистості у громадське життя.

Рекреативна функція сім'ї полягає у фізичній, моральній, психологічній взаємодопомозі подружжя, турботі про здоров'я, організації дозвілля членів сім'ї.

Задоволенню потреби у спілкуванні й взаєморозумінні відповідає комунікативна функція сім'ї. Психологічні дослідження підтверджують, що формування соціальних орієнтацій, установок, емоційної культури, моральне й психологічне здоров'я людини знаходяться у прямій залежності від характеру внутрішньосімейного спілкування, від морально-психологічної атмосфери в сім'ї.

Регулятивна функція містить систему регулювання стосунків між членами сім'ї, у тому числі первинний соціальний контроль і реалізацію влади й авторитету. У демократичній, егалітарній сім'ї регулятивна функція здійснюється тільки за допомогою моральних норм й особистого авторитету членів сім'ї, в першу чергу авторитету батьків відносно дітей.

Дуже важливими для гармонійного шлюбу є феліцитологічна (від італійського "феліците" – щастя) й гедонічна функції сім'ї. Прагнення до щастя, до радості й насолоди життям є природним для людини, для гармонійної особистості, воно невід'ємне від любові й рухає закоханими при одруженні. Взаємна гедонічна установка подружжя багато в чому визначає усю систему внутрішньосімейних стосунків і очікувань.

У демократичній, егалітарній сім'ї особистість має найбільш сприятливі умови для задоволення своїх прагнень, розвитку сил і здібностей, реалізації творчих можливостей. Сім'я – органічна частина суспільства, його найважливіший осередок. У ній відбиваються всі громадські процеси, вона випробовує на собі дію усіх протиріч суспільства й, в свою чергу, здійснює на нього вплив. Згуртована, здорова, гармонійна сім'я здатна вирішувати найскладніші власні, "внутрішні", й загальні соціальні проблеми.

1.3. Соціальні функції традицій, звичаїв, обрядів

Кожен народ має традиції, що склалися тисячоліттями, та звичаї, в яких подальшим поколінням передаються накопичені у суспільстві досвід і знання. Такі традиції, звичаї, обряди й підтримуються в усіх сферах громадського життя – трудовій, соціально-політичній, сімейно-побутовій, соціально-культурній – і відіграють важливу роль у відтворенні усіх сфер матеріального й духовного життя народу, в реалізації досягнень поколінь,

що змінюють один одного, у забезпеченні спадкоємності нового й старого, в гармонійному розвитку суспільства й особистості.

Різні форми й види громадських відносин визначають і різні традиції – національні, інтернаціональні, патріотичні, релігійні, соціально-культурні, сімейно-побутові й т. ін. Існують особливі тенденції в кожному середовищі суспільства – шкільному, студентському, науковому, художньому, у сільському й міському середовищі тощо.

Традиції – це форми поведінки людей та їх взаємин, які міцно встановлені, успадковані від попередніх поколінь і підтримуються силою громадської думки. Традиції – це принципи, за якими розвивається загальнолюдська культура. Щодо сімейно-побутової сфери частіше вживають слово "звичай", який є прадавньою формою зберігання й передавання від покоління до покоління стандартних дій і поведінки людей у певних типових обставинах.

Звичай – це загальноновизнана норма поведінки, неофіційно "узаконена" владою масової звички, традицій і громадської думки та стихійно відтворювана діями багатьох людей. При цьому сам факт обов'язковості звичаю може й не усвідомлюватися людьми.

І традиції, і звичаї відіграють однакову роль у житті суспільства, мають такі риси й ознаки, як стійкість, нормативність, зв'язок із громадською думкою, моральними нормами, громадськими звичками, стандартами поведінки, однаково поширені в житті людства. Спадкування соціального досвіду через систему традицій і звичаїв сприяє розвитку суспільства. В той самий час такі традиції й звичаї зазнають певних змін: деякі з них відмирають, інші поступово змінюють свій вигляд, з'являються й нові традиції та звичаї.

Традиції й звичаї є включеними в моральну систему та в систему громадської психології, у зв'язку з цим виконують функцію громадського регулятора, засвоєння їх допомагає формуванню у людей соціально необхідних якостей, звичок і навичок громадської діяльності й поведінки. Із сутності традицій та звичаїв впливає також функція громадського контролю, але в реалізації цієї функції вони суттєво відрізняються один від одного: якщо звичаї – це найпростіша форма соціального контролю, то традиції – форма контролю, досить складна, свої однакові функції у суспільстві вони виконують різними шляхами й у різній формі.

Звичай диктує людям точне правило поведінки, дає детальний припис вчинку у конкретній ситуації, тоді як традиція – це загальна норма, принцип поведінки. Мета звичаю – реалізація строго регламентованої дії, він жорстко фіксує яку-небудь дію або його заборону. Традиція не має такого чіткого зв'язку з конкретною дією або певною ситуацією. Завдяки звичаям люди набувають необхідних знань, навичок поведінки, досвіду, пов'язаних з безпосереднім оточенням, а через традиції відбувається залучення до соціального досвіду людства. На основі засвоєння звичаїв і дотримання них формуються звички, стереотипні навички поведінки, а

дотримання традицій сприяє формуванню складних соціальних почуттів (патріотичного, гуманістичного, інтернаціонального, любові до мистецтва й т. ін.). Дуже значним є виховний вплив звичаїв, вони непомітно, але неухильно прищеплюють людині певні духовні якості й риси. Наприклад, правдивість як моральна риса особистості у дітей формується набагато раніше, ніж зміст поняття "правда", й саме під впливом звичаїв, зокрема сімейно-побутових.

Не слід змішувати традиції та звичаї з обрядами, яких дотримуються під час таких подій, як одруження, народження дитини й т. ін. У сімейно-побутових традиціях і звичаях здавна часто переважала ритуально-обрядова сторона. Проте у міру розширення функцій більш складних форм громадського регулювання й спадкоємства – звичаїв і традицій – функції обряду звужувалися до естетичної й соціально-психологічної. У певні моменти людина та або інша соціальна група, сім'я відчувають необхідність відчувати свою згуртованість, спільність цілей й інтересів, мотивів діяльності й т. ін. У цьому їм допомагають обряди, за допомогою яких ідеї не лише усвідомлюються, але й спільно переживаються. Потреба в обрядовому оформленні важливих подій відчувається у будь-якому суспільстві й реалізується в системі певних символічних дій. Обрядова, ритуальна сторона присутня у будь-якому звичаї й традиції, але відрізняється своєю специфічністю. Так, весілля як традиція та звичай за сенсом і змістом мало чим відрізняється у різних країнах, але обрядове оформлення цієї події різне у різних народів.

Як складова частина звичаю або традиційної діяльності, обряд підпорядковує поведінку й дії людей єдиному емоційному настрою. Він особливим чином виконує важливі соціальні функції: масового спілкування, виховну, соціально-нормативну, соціально-культурну. Це спосіб передання новим поколінням ідей, соціальних норм, цінностей та почуттів шляхом безпосередніх особистих контактів. Соціальна природа обряду забезпечує задоволення потреби людей у колективних переживаннях, співучасті та у громадській оцінці важливих для особистості подій.

У сімейно-побутових традиціях особливе місце займає організація дозвілля. Це дуже серйозна соціальна проблема як у великому громадському масштабі, так і в масштабі сімейно-побутовому.

Дозвілля – це час, вільний від роботи або іншої обов'язкової діяльності (у тому числі сну, прийому їжі й т. ін.). Дозвілля класифікують як активне й пасивне, культурне й безкультурне, індивідуальне й колективне, сімейне, шкільне тощо. В усіх випадках людина у години дозвілля проводить час згідно зі своїми інтересами, схильностями, потребами.

Час дозвілля характеризується трьома показниками: обсягом (числом годин на добу), структурою (різноманітністю видів діяльності) й змістом (спрямованістю видів діяльності, яким надається перевага).

У розвитку морально-естетичної культури сімейному дозвіллю належить особливо важлива роль, оскільки в сім'ї створюються найбільш інтимні умови життя людей, їх спілкування та взаємин, тут більшість людей проводять значну частину вільного часу; крім того, сімейне дозвілля відрізняється відносною стабільністю, пов'язано з сімейно-побутовими традиціями та звичаями. Культурне дозвілля в сім'ї, зокрема, любительські заняття (колекціонування, технічне конструювання, фотографія, вирощування квітів, рибальство і т. ін.), читання, відвідування театру, концертів, туризм, проведення інтелектуально насичених сімейних вечорів, створює звичку до культурного відпочинку і стає традицією. Створення й підтримка сімейно-побутових традицій, зокрема організація культурного дозвілля, – важлива умова формування гармонійної особистості.

1.4. Соціалізація сексуальності й культура

Термін "культура" охоплює все те, що визначає специфіку існування людства, його відмінність від існування усіх інших живих істот і неживих тіл, у більш вузькому сенсі ним позначають тільки сферу духовного життя людей. За своїм внутрішнім змістом культура – це процес розвитку самої людини як суспільної істоти, цілісної й гармонійної особистості, спосіб існування людини як суб'єкта діяльності, міра її творчого, соціального, інтелектуального, морального, естетичного та фізичного вдосконалення. Існують різні класифікації культури за основними видами. Найчастіше її поділяють на матеріальну й духовну, відповідно до основних видів громадського виробництва. До духовної культури зазвичай відносять сферу виробництва, поширення та споживання результатів духовної діяльності; різні види духовної творчості, освіти, просвіти, виховання, діяльність засобів масової комунікації – друку, радіо, кіно, телебачення, театру й т. ін. Духовна культура містить культуру політичну, естетичну, художню, моральну, наукову й т. ін.

Поняття культури охоплює не тільки характеристику різних спільностей, але й характеристику особистості, її індивідуальну культуру, під якою розуміють змістовну сторону психічного складу особистості. У соціальній психології досі не вироблено визначення змістовної сторони психіки. Проте, використовуючи поняття, що відносяться до неї, розроблені в семіотиці, можна сказати, що під індивідуальною культурою маються на увазі автоматично засвоєні в ранньому дитинстві, нав'язані в процесі навчання, а також свідомо вироблені моделі світу й програми поведінки.

До індивідуальної культури можна віднести культуру почуттів, культуру стосунків, у тому числі подружніх, а також сексуальну культуру.

Формування сексуальних установок людини, її ставлення до статевого життя, поведінки в конкретній ситуації пов'язане з процесом

соціалізації, засвоєнням системи знань, соціальних, морально-етичних норм поведінки й цінностей. На формування сексуальної поведінки також впливає рівень культури почуттів, сексуальної культури, яка залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, що зумовлюють перероблення отриманої інформації, ефективність процесу навчання, вироблення, реалізації, закріплення умовно-рефлекторних зв'язків й формування динамічного стереотипу сексуальної поведінки.

Кожна епоха цивілізації – Стародавній Схід, Стародавня Греція, європейське Середньовіччя, Відродження, сучасна цивілізація – надавала й надає регулюючого впливу на сексуальну поведінку людей, любов і сімейно-шлюбні стосунки.

Сексуальна культура відмічена етнічною й релігійною своєрідністю. Розглядаючи особливості сексуальності різних часів і народів, можна виділити, передусім, відношення до сексуальності залежно від способу життя й культури народу. У низки народів це відношення просексуальне (терпиме), що іноді навіть допускає майже необмежену свободу сексуальних стосунків, як, наприклад, у народів Полінезії. Сексуальність й еротизм тут вважають гідністю та заохочуються й у чоловіків, й у жінок, статеві проблеми вільно обговорюються. Полінезійський ідеал краси, мистецтво (пісні й танці) – відверто еротичні. Цілком нормальними вважають прояви сексуальності та статеве життя підлітків і юнаків. Відповідно до цього велике значення у шлюбі надається сексуальному задоволенню, допускаються й позашлюбні зв'язки.

Прикладом протилежного – репресивного – відношення до сексуальності може служити мораль середньовічного християнства, що ототожнювало сексуальність з гріхом. Відповідно до цієї моралі статеве життя в найпримітивнішому її вигляді, й суворо обмежене рамками шлюбу, виправдовувалося тільки необхідністю продовження роду. Християнська мораль аскетична й антисексуальна. Іудео-християнський моральний кодекс розглядав усі стосунки поза шлюбом як аморальні, подружні сексуальні стосунки зводилися тільки до репродуктивної функції.

Епоха Відродження з її ідеями гуманізму, рівності, жадобою до знань започаткувала звільнення й розвиток сексуальності в Європі. Але й у кінці XIX століття наука у пошуках "біологічної норми" сексуальності не робила відмінностей між інстинктом розмноження та сексуальністю людини, ігноруючи усі соціальні й психологічні особливості цього найважливішого аспекту людського життя. Відмінність полягала тільки в тому, що статеві стриманість і помірність із морально-релігійної доброчесності перетворилися на медико-гігієнічне правило. І лише у XX столітті європейська культура визнала фізіологічну, соціальну й психологічну цінність сексуальності, право людини на чуттєву насолоду, без якої неможливі ані його творча активність, ані щастя любові.

У наш час також можна знайти чимало прикладів антисексуальної установки суспільства, навіть в Європі. Репресивним відношенням до

сексуальності, як відомо, завжди відрізнялися протестанти, й ця традиція досі живе, наприклад, у маленькій селянській громаді Іншибергу в Ірландії. Статеве життя тут у принципі обмежується шлюбом, який укладається старшими, без урахування особистих уподобань нареченого й нареченої. Залицання відсутнє. Існує жорсткий розподіл чоловіків і жінок, їх ролі в громадському житті й у побуті. Будь-які обговорення сексуальної теми, будь-які прояви еротики заборонені або засуджуються, й навіть у шлюбі статеві стосунки обмежуються.

Негативне відношення до сексу не завжди оснований на принципі "гріховності" сексуальних стосунків. Наприклад, на відміну від полінезійців, мікронезійці, що населяють деякі з Каролінських островів, не вважаючи секс гріхом, вірять, що статеве життя послабляє чоловіків і робить їх сприйнятливими до небезпечних захворювань. Жінкам тут пропонується уникати статевих зносин не лише під час вагітності, але й впродовж декількох років після народження дитини. Можливо, що ці антисексуальні норми виникли й зберігаються у результаті сумного досвіду контактів місцевих жителів з європейцями, зокрема поширення венеричних хвороб, однак вони привели населення на межу вимирання.

Антисексуальна культура традиційна й для папуасів племені манус (острови Адміралтейства), які вважають статеву близькість навіть між подружжям ганебною й принизливою. Жінки цього народу відносяться до статевого життя з відразою й терплять його тільки заради продовження роду. Висока статева збудливість чоловіків вважається проявом тваринності, грубості, а позашлюбний зв'язок – злочином.

У більшості суспільств відношення до сексуальності не таке категоричне. Повної непорядкованості статевих стосунків не спостерігається ні в одного народу, хоча у багатьох існують специфічні свята, які мають характер оргій, подібно до вакханалій у Стародавньому Римі. Але абсолютна свобода сексуальних стосунків на таких святах, свідомо тимчасова, має, як правило, культовий, символічний характер. Це ж відноситься й до заборон.

Найдавніша і універсальна заборона, що накладається культурою на сексуальність, – правило екзогамії, заборона шлюбу та взагалі статевих зв'язків між родичами, членами одного й того ж роду, а пізніше – сім'ї. Але навіть у межах однієї культури зазвичай існують різні норми сексуальної поведінки для різних категорій людей. Найбільш поширена з таких відмінностей "подвійна мораль" сексуальної поведінки: одна – для чоловіків, інша – для жінок. У тій або іншій мірі це явище спостерігається майже скрізь. Іноді воно стосується сексуальної ролі, позиції у статевому акті, іноді сексуальній мотивації (ці категорії сексуальності ми розглянемо нижче), часто – права вибрати сексуального партнера й визначати характер взаємин із ним.

У більшості слаборозвинених суспільств право ініціативи, залицання, вибору партнера й визначення ритму статевого життя у шлюбі належить

чоловікові. Відносно до шлюбних і позашлюбних зв'язків статева мораль, як правило, теж поблажливіше до чоловіка, але багато суспільств дозволяють дошлюбні зв'язки й жінкам.

Культура народу не просто забороняє або дозволяє ті чи інші прояви сексуальності, вона визначає їх соціальну, етичну й естетичну цінність. Проте справа не лише в системі заборон. Природно, що прояви сексуальності індивідуальні й залежать від рівня розвитку особистості. Крім того, неоднозначним є й сам культурний канон сексуальності й любові як складової її частини. Ще стародавні греки розрізняли чуттєвий, тілесний потяг і потребу в духовній близькості, а також пристрасну любов, жагу до володіння коханим ("ерос") і ніжну любов, де переважає потреба у самовіддачі, бажання розчинитися у коханому ("агапе").

У Біблії безсмертна поема про любов "Пісня пісень" царя Соломона відбиває втілення у любові злиття двох життєвих начал краси духовної й краси фізичної, природне з'єднання ніжності та пристрасності. Прекрасно узагальнив значення любові для людини "універсальний геній" Блез Паскаль у 50-х роках XVII століття: "Самотня людина є чимось недосконалим: вона має знайти іншу, щоб стати щасливою".

Культурні канони стосуються якісних і кількісних проявів сексуальності.

Кількісна сторона сексуальності нормувалася не лише звичаями, але й релігійними приписами. У Корані, а також у давньоєврейському Талмуді прямо визначалася кількість статевих актів на тиждень для представників різних професій, але цікаво, що у цілому ці приписи зводилися до норми, визнаної сучасною сексологічною наукою як умовно-фізіологічний ритм, – 2 - 3 зносини на тиждень.

Сексуальна культура регламентує й відношення до тих чи інших відхилень сексуальності. Наприклад, для християнства, ісламу, конфуціанства й особливо для іудаїзму характерна заборона мастурбації (онанізму). Талмуд навіть забороняв євреям торкатися статевого члена руками. В Європі ще на рубежі XIX й XX століть вважалося, що мастурбація не лише є сексуальним відхиленням, але й загрожує людині серйозними порушеннями соматичного й психічного здоров'я.

Між тим антична Греція не знала заборон мастурбації, а обрядами давньоіндійського тантризму навіть заохочувалася мастурбація жінок. У багатьох суспільствах принципово розрізняється відношення до дитячої мастурбації й мастурбації дорослих. На островах Кука й в Меланезії, наприклад, вона вважається цілком нормальною для хлопчиків і дівчаток молодше 10 років, допускається у підлітків і засуджується у дорослих чоловіків. Подібна відмінність проводилася й середньовічним християнством. Це частково узгоджується з положенням сучасної сексології, згідно з якою мастурбація є сурогатною формою сексуальної діяльності у період становлення сексуальності й не завдає шкоди здоров'ю людини.

Неоднаково оцінюють різні культури цінність незайманості. За етнографічними даними, у слаборозвинених суспільствах їй не надають особливого значення. З ускладненням ієрархічної системи суспільства незайманість набуває більш високої соціокультурної цінності. Але й у багатьох сучасних народів, що наслідують давні традиції, зберігається своєрідний культ незайманості. Зокрема, в деяких районах Середньої Азії й Закавказзя досі після шлюбної ночі гостям весілля пред'являють докази незайманості нареченої.

Існують і спеціальні ритуали позбавлення невинності. У тибетців, японців, уйгурців, деяких мусульманських народів, жителів Кампучії, Філіппін та ін. існував звичай ритуального позбавлення невинності, яке здійснювали жерці. У одного з південноафриканських племен дівчат, що досягли статевої зрілості, позбавляють невинності за допомогою священного рогу. Обряд ініціації супроводжується еротичними танцями під звук барабана, носінням "моделей", що зображують статеві органи, а наступний день присвячується сексуальним настановам молоді: із спеціального кошика виймають ляльок, що зображують чоловіків і жінок, і за їх допомогою дорослі наочно демонструють статевий акт. Так за допомогою танців і магічних дій молодь готують до статевого життя.

У нашому столітті з розвитком суспільства, емансипацією та підвищенням соціального статусу жінки ця проблема у цивілізованих країнах практично припинила своє існування. Суспільство спокійно ставиться до дошлюбних сексуальних зв'язків, а в деяких країнах допускається навіть так званий пробний шлюб.

Різне відношення в різних культурах можна відмітити і до сексуальних девіацій. Зокрема, за даними З. Старовича (1991), приблизно у 1/3 малорозвинених суспільств, що були досліджені, гомосексуалізм зазнавав репресивних заходів, причому міра покарання була самою різною – від висміювання до страти; в інших суспільствах гомосексуалізм входив до релігійних ритуалів. Розрізняють відношення до гомосексуалізму і в сучасних цивілізованих державах: від повного визнання його правомірності до кримінального покарання. Так само розрізняють й відношення до ексгібіціонізму, який в усіх цивілізованих країнах розглядають як девіацію, що кримінально карається, тоді як у рамках культур, у яких демонстрація геніталій служила формою запрошення до сексуального контакту, ексгібіціонізм у нашому розумінні не існував. У деяких релігійних сектах ексгібіціонізм вплітався в культурні обряди та ритуали, тобто був не лише нормальною, але й обов'язковою поведінкою.

Як ми бачимо, норми сексуальної поведінки не є універсальними, історично й біологічно жорстко заданими. Проте людство упродовж своєї історії виробило в цілому природну систему підходу до сексуальності, до сексуальної культури.

З. Старович у книзі "Секс в культурах мира" (1991) описує такі типи сексуальних культур.

Аполонівський тип культивує гармонію між тілом і душею, у ньому оспівується природна радість життя. Цей тип культури відрізняється "психічною легкістю", умінням радіти сексу, відсутністю комплексів, прагненням до гармонії.

Ліберальні культури виробили систему норм і звичаїв, в яких відбивається терпиме відношення до сексу, до сексуальних зв'язків.

У "культурах бідності" головною метою сексуальних контактів вважають отримання насолоди чоловіком, що стосується жінки, то до її бажань ставляться або терпимо, або їх оцінюють негативно.

Оргіастичні культури приймають усі форми сексуальної активності – гомосексуалізм, девіації, зміну партнерів, груповий секс, причому секс трактується як гра й джерело задоволень.

Культури коханців – звичаї, що дозволяють позашлюбні зв'язки й основані на подвійній моралі патріархальних культур, де лише чоловік міг мати позашлюбні контакти, жінці це заборонялося.

Містичні культури практикували сексуальну поведінку, рекомендовану різними релігійно-філософськими школами (даосизм, тантризм).

Репресивні культури мають у своїй основі пригнічення будь-яких проявів сексу й навіть їх обговорення.

Нарешті, пуританська культура виступає проти всіх задоволень, у тому числі й сексуальних.

Культура формує еротичний код, ритуали залицяння й сексуальну техніку. Накопичений величезний і, можна без перебільшення сказати, надзвичайно цінний досвід, відбитий у древніх еротичних трактатах, – індійських ("Кама-сутра", "Ветка персика"), китайських ("Искусство спальни", даосизм) і японських ("Книги-у-изголовья"), арабських ("Ожерелье голубки" Ібн Хазма), у "Искусстве любви" Овідія, у середньовічному європейському епосі (трактат "О любви") та ін. Наведені в них поради й настанови, що стосуються форм сексуальної поведінки у різні періоди сексуальних контактів і техніки самого статевого акту, завдяки своїй фізіологічній та психологічній точності зберегли цінність до наших днів і безперечно є цікавими.

Соціокультурний чинник подружньої гармонії знаходить своє відображення в культурному аспекті способу життя подружжя, показником якого є, по-перше, єдність їх орієнтацій на культурні цінності; по-друге, реалізація цих цінностей.

Проведене проф. В. В. Кришталею соціологічне дослідження (аналіз результатів опитування більше тисячі подружніх пар) показало, що в структурі життєвих цінностей подружжя на перше місце висувається орієнтація на сімейне благополуччя (81,2% жінок і 59,2% чоловіків), на друге місце – матеріальне благополуччя (відповідно 38,7 і 44,2%). Далі ієрархія цінностей чоловіків і жінок (культурні інтереси, сексуальна сфера та ін.) починає розрізнятися. Отримані дані про значення у житті подружжя

власне культурних цінностей – духовної культури, літератури, мистецтва, можливостей розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів – посіли, на жаль, передостанні місця: 9-е і 10-е в ряду з 11 цінностей. При цьому більш прихильними до культурних цінностей виявилися жінки: на духовні цінності орієнтувалися 13,5% жінок і майже удвічі менше чоловіків – 7,1%. На можливість свого розвитку, реалізацію своїх здібностей, навпаки, більше орієнтувалися чоловіки: 12,8% проти 8,9%.

Аналіз результатів опитування показав і зв'язок відповідності культурних цінностей подружжя з подружньою гармонією, про це наочно свідчать наведені нижче цифри (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Залежність подружньої гармонії від орієнтації подружжя на духовні цінності (дані – у %)

Спільність і розбіжність орієнтації на цінності	Пари, задоволені шлюбом		Пари, не задоволені шлюбом	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Спільність цінності залучення до духовної культури, літератури, мистецтва	13,0	20,0	4,1	10
Невідповідність цих цінностей	0,2		0,44	
Спільність цінності можливостей розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	21,7	14,4	8,3	2,1
Невідповідність цих цінностей	0,2		0,56	

Наведені дані можуть служити підставою для побудови моделі цінностей, що визначають подружню гармонію. Первинне значення у досягненні гармонії мають, як ми бачимо, можливість розвитку, реалізацію своїх здібностей, талантів, залучення до цінностей духовної культури, літератури, мистецтва й гармонійне статеve життя. Інакше кажучи, гармонійний шлюб визначає єдність духовних, культурно-творчих й інтимних цінностей. Дисгармонії ж сприяє орієнтація подружжя переважно на матеріальні та гедоністичні цінності (матеріальна забезпеченість,

розваги, відпочинок) й егоїстична спрямованість особистості (прагнення до особистого спокою).

Істотну роль у цьому відношенні відіграє й перевага подружжям того чи іншого способу проведення вільного часу. Найбільшою мірою сприяють гармонійним стосункам самовдосконалення, участь чоловіків у вихованні дітей, любительські заняття (зокрема, рукоділля) жінок, спільна підтримка дружніх і родинних зв'язків, відвідування театрів, концертів. І, навпаки – негативний вплив на подружню гармонію здійснюють пасивний відпочинок, відвідування танців, ресторанів, поглинання жінок у домашнє господарство тощо. Ієрархія видів занять у вільний час свідчить у той же час про те, що перші місця займають, на жаль, заняття, пов'язані з підтримкою елементарного існування, – домашня робота, найпростіші форми відпочинку й т. ін. Культурні види діяльності відсовуються на задній план.

Сексуальна гармонія частіше спостерігається в тих випадках, коли один або обидва з подружжя займаються вдосконаленням (продовжують освіту, читають спеціальну й художню літературу тощо), разом відвідують культурні заходи, займаються домашнім господарством і т. ін. Сексуальна гармонія потребує певної ідентичності занять у вільний час, незалежно від їх характеру, наприклад змісту хобі.

Сексуальна гармонія істотно залежить від соціокультурних чинників, зокрема, від міри узгодженості орієнтації подружжя на культурні цінності, й засобів їх реалізації у проведенні вільного часу.

Слід згадати також про вплив на подружні взаємини поєднання рівнів освіти чоловіка та дружини. Дослідження, що було проведено нами, показало, що найбільш гармонійним є поєднання середньої освіти у обох з подружжя й більш високий рівень освіти у чоловіка.

Значущі відмінності відносно сексу й сексуальної поведінки виявляються й залежно від рівня освіти подружжя. Дослідження показало, що респондентам із середньою освітою властивий більш спрощений погляд на секс, традиційне відношення до нього з точки зору його цінності в основному як репродуктивної функції. Про це свідчать більша частота у цієї групи подружжя шаблонно-регламентованої сексуальної поведінки (табл. 1.2) й традиційна ініціатива чоловіків у сексуальних контактах (табл. 1.3). Аспекти сексуальності, які розглянуті, залежать також від стажу сімейного життя подружжя (табл. 1.4).

Ці дані корелюють і з інтенсивністю статевого життя, яка найбільш висока у перші 5 років подружнього життя (у середньому 3,21 статевих зносин на тиждень), потім впродовж 15 – 20 років залишається приблизно на одному рівні (2,55–2,49), після чого знижується (до 1,95 статевих актів на тиждень). Таким чином, у міру зниження статевої активності падає й прагнення до різноманітності.

Таблиця 1.2

Характеристика сексуальної поведінки сімейних пар
з різною освітою (дані – у %)

Сексуальна поведінка	Освіта		
	середня	середня спеціальна	вища
Ми віддаємо перевагу одній позі, яка влаштовує мене й дружину (чоловіка)	32	30	23
У нас є декілька улюблених поз	50	50	44
Ми любимо фантазувати, використовувати оригінальні ласки й різноманітні пози	18	20	32

Таблиця 1.3

Залежність ініціативи у сексуальних контактах
від рівня освіти подружжя (дані – у %)

Ініціатор статевих контактів	Освіта		
	середня	середня спеціальна	вища
Чоловік	71	59	55
Дружина	2	2	1
Обидва з подружжя	28	39	44

Таблиця 1.4

Залежність сексуальної поведінки подружжя
від стажу сімейного життя (дані – у %)

Сексуальна поведінка	Стаж подружнього життя (у роках)				
	< 5	5–10	10–15	15–20	> 20
Подружжя любить фантазувати, використовувати різноманітні ласки й пози	43	23	28	26	16
Ініціаторами сексуальних контактів виступають обидва з подружжя	56	43	38	35	28

1.5. Роль морально-етичних й естетичних чинників у подружній гармонії

Не менше значення для подружньої гармонії, ніж єдність орієнтацій подружжя на культурні цінності й засобів їх реалізації, має узгодженість, відповідність морально-етичних й естетичних установок подружжя.

Аналіз ролі морально-етичних чинників у подружній гармонії свідчить про їх високу значущість і в укладенні шлюбного союзу, й у подальших взаєминах подружжя. Серед подружніх пар, які були досліджені, понад 65% вказали, що основою їх шлюбного союзу є любов, на другому місці була симпатія, прихильність, на третьому – бажання мати дітей, на четвертому – бажання мати регулярне сексуальне життя, потім йшли такі мотиви, як необхідність у зв'язку з майбутнім народженням дитини, прагнення вийти з-під опіки батьків, поради родичів, бажання поліпшити матеріальне становище, зробити кар'єру.

Як ми бачимо, для більшості тих, хто був опитаний, одруження мало міцну морально-етичну основу. При цьому "за коханням" частіше одружувалися чоловіки – 69,3% проти 60,7% жінок. Бажання мати дітей було більш значущим для жінок – 22,2% проти 14,3%. Майже удвічі більше чоловіків, порівняно з жінками, вступаючи до шлюбу, хотіли мати повноцінне сексуальне життя – відповідно до 23,9 і 11,8%.

Високоморальні підстави для укладення шлюбного союзу (любов, прихильність) ще не гарантують подружньої гармонії в майбутньому: індекси гармонії за цими підставами близькі до нуля, тобто не спостерігається різких відмінностей між групами подружніх пар з гармонійним і дисгармонійним шлюбом. Зрозуміло, що для досягнення гармонії необхідно виконання й низки інших умов, про які піде мова надалі. Але в той самий час менш моральні мотиви одруження (страх самотності, необхідність одруження у зв'язку з вагітністю, бажання мати дітей і, особливо, розрахунок) у більшості випадків зумовлюють відсутність подружньої гармонії. Ймовірно, це пов'язано з тим, що тут більше значення мають матеріально-побутові умови сім'ї, ніж міжособистісні установки подружжя.

Це підтверджується такими цифрами: якщо конфлікти через матеріальні труднощі виникають у 14% подружніх пар з гармонійним шлюбом, що уклали союз за коханням, то серед пар, що одружилися за іншими мотивами, – у 42,5%.

Вивчення якостей майбутніх чоловіка та дружини показало, що у чоловіків на першому місці стоїть естетичний підхід – для більшості з них важлива зовнішність жінки (табл.1.5).

Таблиця 1.5

Ієрархія якостей, привабливих в майбутньому(ій) чоловіку (жінці)

Приваблива якість	Чоловіки, %	Жінки, %	Середнє значення, %
Зовнішність	53,8	28,8	41,3
Характер	35,3	31,3	33,2
Надійність у житті	20,9	41,7	31,3
Духовна близькість	25,6	23,2	24,4
Сексуальна привабливість	27,1	11,3	19,2
Багатий життєвий досвід	1,7	7,9	4,8
Матеріальна забезпеченість	1,4	5,6	3,5

Для жінок важливішою за все є надійність шлюбного партнера. На другому місці для жінок – привабливість характеру, для чоловіків – сексуальна привабливість; духовна близькість майже однаково важлива для тих й інших, а укладає ієрархію привабливості матеріальна забезпеченість.

У цілому результати морально-етичних й естетичних установок подружжя свідчать про те, що більшість із них орієнтуються у своєму сімейному житті на загальнолюдські цінності – любов, симпатію, схожість характерів, духовну близькість, сексуальну гармонію, що може служити основою гармонійного шлюбу.

1.6. Роль сексуальної освіти у забезпеченні сексуального здоров'я

Інформованість в області психогієни статевого життя, обізнаність про норму, фізіологічні коливання й патологію сексуальної функції й основана на цих знаннях правильна оцінка своїх сексуальних проявів відіграють величезну роль у забезпеченні сексуальної гармонії подружньої пари. Вони є основою сексуальної культури, як однієї з найважливіших умов сексуального здоров'я. Між тим досить повна й правильна обізнаність у вказаних питаннях була виявлена нами лише у 17% опитаного подружжя; і в той же час результати численних сексологічних досліджень і клінічна практика свідчать про те, що дезінформація або недостатні знання в області психогієни статевого життя служать головною причиною подружньої дисгармонії, повертають до неї або посилюють наявну дисгармонію в переважній більшості випадків – 85%.

Сексуальна сфера – одна з найбільш значущих для особистості. Серед подружжя, яке було досліджено, 38,2% відводили їй чи не головне місце в житті, 50,1% вважали сексуальні стосунки дуже важливими, хоча й

не визначальними. І тільки 9% опитаних не надавали їм особливого значення.

Саме по собі визнання важливості сексуальних стосунків у житті не забезпечує сексуальну гармонію, для реалізації такої установки необхідні відповідні передумови й передусім – інформаційна база в області психогієни статевого життя, повнота й достовірність відомостей з цих питань. Між тим дослідження показало, що головним джерелом знань в області сексу є спілкування з друзями та знайомими: у жінок – в 50,6%, у чоловіків – в 61,8% випадків; другими за частотою джерелами інформації були література з питань сім'ї й шлюбу (жінки зверталися до неї частіше – 17,2%, ніж чоловіки, – 13,1%) та бесіди з батьками (відповідно 17,0 і 13,4%), і тільки 0,86% опитаних отримували відомості з питань сексу від педагогів у школі.

Аналіз зв'язку сексуальної гармонії з джерелами інформації, якими користувалося подружжя, показує, що особистий досвід практично не впливає на гармонійність або дисгармонійність стосунків подружжя, тоді як звернення до спеціальної літератури приводить до достовірного підвищення подружньої гармонії; серед тих, хто використовував це джерело інформації, відзначалося 50% гармонійних шлюбів, а серед тих, хто задовольнявся тільки особистим досвідом, – лише 28,0%. Цей факт пояснюється тим, що читання спеціальної літератури з питань сексу сприяє підвищенню як загальної, так і сексуальної культури подружжя, від якої багато в чому залежить сексуальне здоров'я.

Показовим є те, що серед подружніх пар із сексуальною гармонією утруднення у зв'язку з дефіцитом інформації в області психогієни статевого життя відчували 28,1%, тоді як серед пар із дисгармонією – 38,8%.

Найбільш прийнятною формою отримання необхідної інформації подружжя вважало спеціальну літературу – 64,4%, менш прийнятними, – передачі по телебаченню, публікації у пресі – 22,8%, консультації з фахівцями у лікувальній установі – 21,8%, спеціальні заняття в школах, вищих навчальних закладах – 12,9%, нарешті – лекції, бесіди з питань інтимного життя – 10,7%¹.

Як було відзначено, на останньому місці за поширеністю знаходиться таке найважливіше джерело інформації з питань сексу, як бесіди з батьками й педагогами. Ця обставина відображає дуже низький рівень статевого виховання й сексуальної просвіти дітей і молоді.

Статеве виховання має на меті правильний психосексуальний розвиток (статеву самосвідомість, статевоюрольову поведінку, психосексуальну орієнтацію, мотивацію й мотиви статевого акту, спілкування з протилежною статтю, погляди на шлюб і сімейно-шлюбні стосунки). Сексуальна просвіта полягає у підвищенні обізнаності в області

¹Тут і нижче наведено дані, отримані Б. Л. Гульманом.

психогієни статевого життя.

Таке положення, звісно, негативно позначається на майбутньому подружньому житті, що наочно ілюструє ту обставину, що серед подружніх пар із сексуальною дисгармонією не отримали навіть елементарного статевого виховання в сім'ї 91,6% чоловіків і 81,2% жінок.

Ситуація в області статевого виховання та сексуальної просвіти дітей і підлітків у сучасних сім'ях, як видно з табл. 1.6, на жаль, залишається неблагополучною.

Таблиця 1.6

Заходи батьків у рамках статевого виховання дітей (дані – у %)

Заходи	Батько	Мати
Проводять спеціальні бесіди	6,9	10,8
Рекомендують читання спеціальної літератури	9,8	14,2
Відповідають на запитання	31,3	36,4
Дозволяють дивитися еротичні фільми	11,3	11,4
Ніякого спілкування на тему	44,9	37,1

Таким чином, розглянуті в цьому розділі дані свідчать про величезне значення достовірної інформації у забезпеченні сексуального здоров'я.

Розділ 2. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ

2.1. Концепції особистості

Відповідно до сучасних уявлень особистість розглядається у двох аспектах: 1) індивід як суб'єкт соціальних стосунків і свідомої діяльності, та 2) системна якість індивіда, що визначається включеністю до громадських стосунків, і та, що формується у спільній діяльності й спілкуванні (словник "Психологія", за ред. А. В. Петровського, 1990).

Особистість характеризується цілою низкою якостей, що впливають із наведених визначень. Це активність – прагнення суб'єкта розширити сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації та рольових приписів (мотивація досягнення, ризик і т. ін.); спрямованість – стійка домінуюча система мотивів – інтересів, переконань, ідеалів, смаків і т. ін., у яких виявляють себе потреби людини; глибинні смислові структури (динамічні смислові системи, за Л. С. Виготським), що зумовлюють свідомість і поведінку особистості, які відносно стійкі до вербальних дій, і ті, що перетворюються в спільній діяльності груп (принцип діяльності опосередкування); міра усвідомленості своїх стосунків (установок); самооцінка, рівень домагань.

Зріла особистість має розвинену самосвідомість, що не виключає неусвідомлюваної психічної регуляції деяких важливих сторін активності. Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його "Я" (образ Я, Я-концепція), система уявлень про себе, яка конструюється індивідом у процесах діяльності й спілкування, забезпечує єдність і тотожність його особистості та виявляє себе у самооцінках: у почутті самоповаги, рівні домагань тощо. Образ Я – те, яким індивід бачить себе у сьогоднішній й майбутньому, яким він хотів би бути тощо. Співвідношення образу Я з реальними обставинами життя дозволяє особі змінювати свою поведінку й здійснювати самовиховання.

Розроблені такі концепції особистості: з позиції психології відносин (О. Ф. Лазурський, 1923; В. М. Мясичев, 1970); психології діяльності (Л. С. Виготський, 1960; О. М. Леонтьєв, 1979); психології спілкування (Б. Ф. Ломов, 1981; О. О. Бодальов, 1982); психології установки (Д. М. Узнадзе, 1958, 1966; О. С. Прангішвілі, 1967); диспозиції особистості (В. А. Отрут, 1975); персоналізації (А. В. Петровський, 1979); з позиції співвідношення свідомого й несвідомого (З. Фрейд, 1900 – 1923). Вказані концепції не протиставляють, а доповнюють одна одну.

Початок дослідженням особистості як системи відносин був покладений учнем В. М. Бехтерева О. Ф. Лазурським, потім ці дослідження було розвинуто В. М. Мясичевим. Головною характеристикою особистості В. М. Мясичев вважав систему її відносин з людьми в онтогенезі у разі певних соціально-історичних, економічних і побутових умов.

Відносини являють собою свідомий, оснований на досвіді вибірковий психологічний зв'язок людини з різними сторонами життя. Вони виражаються у його діях, реакціях, переживаннях.

Психологія діяльності – сукупність громадських стосунків людини, що реалізуються в її діяльності. При цьому ядром особистості є система відносно стійких мотивів, які існують за ієрархією, як головних збудників діяльності.

Спілкування впливає на формування особистості, на її характеристики. За словами О. О. Бодальова, діяльність – це не лише виробнича праця, але й спілкування людей між собою.

Виділяють компоненти спілкування: гностичний (пізнання людьми один одного), емоційний (адекватний відгук), поведінковий (вибір способу спілкування).

Здатність до спілкування характеризується умінням розбиратися в інших людях і вірно їх оцінювати; здатністю адекватно емоційно відгукуватися на поведінку й стан інших людей; умінням вибирати відносно кожного з них такий спосіб спілкування, який не розходився би з вимогами моралі й в той же час якнайкраще відповідав їх індивідуальним особливостям.

Установка – внутрішній стан готовності людини певним чином сприймати, оцінювати й діяти відносно об'єктів і явищ дійсності, що оточує її. Спрямованість (диспозиція) особистості – найістотніше у характеристиці особистості, особистісний сенс є ієрархічною системою установок, які взаємодіють. Домінуюча мотивація входить до диспозиції особистості, що є продуктом "зіткнення" потреб і ситуацій (умов), у якому ці потреби можуть бути задоволені.

В. О. Ядовим (1975) розроблено концепцію багаторівневої саморегуляції соціальної поведінки. Відповідно до неї внутрішня саморегуляція діяльності є психічним процесом, що проходить одночасно на різних рівнях спрямованості особистості.

Перший, нижчий, рівень диспозиції складають фіксовані неусвідомлювані елементарні психологічні установки. Вони лежать в основі будь-якої активності, на них спирається уся піраміда диспозиції особистості.

Від психологічної установки залежать операції – складові елементи дії. Тому її називають операціональною. Психологічна установка, яка є неусвідомлюваною, в той самий час активно впливає на свідомість, її спрямованість.

Другий рівень диспозиції особистості утворюють фіксовані цільові соціальні установки, які діють у певних ситуаціях. На їх основі здійснюються вчинки.

Соціальні установки містять когнітивний (пізнавальний), емоційний і поведінковий елементи.

Третій рівень диспозиційної структури особистості утворюють базові

соціальні установки, що визначають загальну домінуючу спрямованість її інтересів.

Соціальні установки цього рівня є відносно стійкими соціально-психологічними утвореннями. Деякі психологи називають їх смисловими установками, оскільки в їх основі міститься особистісний сенс відповідної готовності до дії.

Четвертий рівень диспозиції – система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності й засоби їх досягнення. Вона визначає загальну спрямованість особистості, зміст її ідеалів і життєвих планів. Їй належить загальна спрямовуюча роль у механізмі внутрішньої регуляції соціальної поведінки. Іншими словами, це правосвідомість, моральний світогляд особистості.

Розрізняють інтелектуальні, емоційні, етичні й матеріальні цінності. Серед ціннісних орієнтацій можна виділити пізнавальну діяльність, професійну діяльність, хобі, спорт, успіх у осіб протилежної статі, громадську роботу, мистецтво, спілкування. Ціннісні орієнтації подружжя у нормі мають бути різними: чоловікам властива орієнтація на професійну діяльність, жінкам – на сімейно-побутові цінності. Проте збіг ціннісних орієнтацій, який характеризується рівнем і мірою збігу думок, оцінок, установок і позицій, забезпечує згуртованість сім'ї як ціннісно-орієнтованої єдності. Біархатна сім'я може бути гармонійною тільки за умови збігу основних ціннісних орієнтацій подружжя. Важливе значення має й відповідність рольової поведінки подружжя та їх поняття про подружній борг. Подружній борг – це усвідомлення людиною своїх зобов'язань перед шлюбним партнером, ототожнення своїх особистих інтересів із загальними інтересами сім'ї.

А. В. Петровський (1979) розглядає особистість у трьох її вимірах.

Перший вимір – існування особистості в просторі індивідуального життя (особливості поведінки, свідомість, культурний рівень). Другий вимір – формування й існування особистості в просторі міжіндивідуальних зв'язків, не сам індивід, здатний до діяльності, а процеси, у які він включений. Третій вимір – метаіндивідний простір – внески в інших людей, "інобуття", персоналізація, продовження себе в іншому.

При цьому автор виділяє три фази становлення особистості.

Перша фаза – засвоєння діючих норм, оволодіння відповідними засобами й формами діяльності й тим самим уподібнення індивіда іншим членам тієї ж спільності.

Друга фаза визначається протиріччям між необхідністю "бути таким, як усі" й прагненням індивіда до максимальної персоналізації, що приводить до пошуку засобів і способів вираження своєї індивідуальності.

Третя фаза детермінується протиріччям між прагненням індивіда бути ідеально поданим своїми особливостями й відмінностями в спільності й потребою спільності прийняти, схвалити та культивувати лише ті його індивідуальні особливості, які сприяють успіху спільної діяльності. При

цьому відбувається інтеграція або дезінтеграція особистості (у разі неможливості усунути протиріччя або деградації на більш ранні стадії розвитку).

А. В. Петровський виділяє також три складові (підсистеми) особистості: інтраіндивідну – характер, темперамент, здібності; інтеріндивідну – прояв особистості в міжособистісних стосунках; метаіндивідну – продовження суб'єкта в іншому індивіді, "внески" в інших людей, прояв особистості у процесі активного перетворення в інтелектуальній та емоційно-вольовій сферах, за терміном автора – персоналізація. Вивчати особистість необхідно в процесі міжособистісної взаємодії, діяльності, спілкування, реалізації системи стосунків у процесі персоналізації.

3. Фрейд створив і запропонував для практичного використання типологію особистості залежно від її еротичних особливостей, охарактеризував сексуальний потенціал кожного типу й властиву йому психосоматичну патологію, а також розробив тест-опитувальник для визначення психологічних особливостей пацієнтів.

У типології особистості Фрейдом виділені такі типи.

1. Оральний тип. Прагнуть до постійної підтримки оральних задовольень. Полюбляють говорити, співати, декламувати, покусують, жують губи, багато палять, для них значущим є смак їжі, полюбляють гострі страви, алкоголь – для подразнення порожнини рота. За професією це лектори, викладачі, дегустатори, кулінари. Властивий високий сексуальний потенціал. Особливу значущість мають поцілунки, орально-генітальні контакти. Із захворювань характерні: ларингіт, стоматит, заїкання.

2. Анальний тип. Цьому типу властиві такі характерологічні особливості: акуратність, ощадливість, упертість, педантизм, а також працьовитість, самостійність, докладність, замкненість, схильність до підпорядкування, здатність до монотонної праці, любов до порядку, чистоти. Погано переносять втручання у свої справи. Це колекціонери, графомани, бухгалтери, аналітики. Сексуальний потенціал середній. Віддають перевагу анальним формам сексуального контакту. Соматична патологія: часті закрепи, геморої, тріщини й новоутворення прямої кишки.

3. Уретральний тип. Для цих особистостей приваблива вода у будь-якому вигляді, вони люблять море, озера, річки, фонтани, люблять плавати, купатися. Неакуратні, неохайні, але доводять справу до кінця. Професія – моряки, рибалки. Грубі, неделікатні, нестримані, авантюрні, сміють грошима. У них нестійкий характер, поганий, недбалий почерк. Ерогенні зони – уретра й розташовані поруч ділянки. Люблять коїтус у воді й нічні купання оголеними у річці, морі. У жінок спостерігається підвищене виділення вагінального мастила. Захворювання: нирковокам'яна й сечокам'яна хвороба, цистит, уретрит.

4. Шкірно-м'язовий тип. Відрізняються любов'ю до руху (зарядка,

гімнастика), математичним складом розуму, працездатністю, витривалістю, консервативні, точні, потайливі. Люблять терпіти біль під час викручування рук. Люблять душ, масаж, баню з віниками, танці, часто виправляють одяг, збирають крихти зі столу. У них дрібний місткий почерк, висока толерантність до алкоголю. Сексуальний потенціал середній. Необхідна тривала прелюдія до статевого акту. Ерогенні зони у жінок – котяча ямка, груди, шия, ступні ніг, вони віддають перевагу дуже відкритому одягу. Захворювання: шкірні хвороби, артрити, міозит, схильність до травматизації.

5. Звуко-зоровий тип. Для цих людей характерні істероїдні риси, витонченість, чутливість, розвинена інтуїція, демонстративність поведінки. Вони схильні часто плакати, образливі, вразливі, музичні, забобонні, схильні до вживання наркотиків. Багато уваги приділяють своїй зовнішності. Сексуальний потенціал низький або середній. Обстановка, в якій здійснюється статевий акт, – музика, колір – більш значуща для них, ніж сам коїтус. Для сексуального збудження важливі зорові й слухові подразники. Люблять поцілунки в очі. Схильні до порнографії та стриптизу. Захворювання – усі види розладу зору.

6. Нюховий тип. У людей цього типу ніс є ерогенною зоною. Звичка до нюхання тютюну, часто чхають серіями, шмигають носом. У них особливе відношення до запахів, зустрічається патологічний потяг до смороду. Сексуальний потенціал низький або середній. Найчастіше хворіють на риніт.

7. Фізично-генітальний тип – характеризується фетишизацією геніталій, у дітей є частішою мастурбація. Ерогенні зони – геніталії. Сексуальний потенціал низький або середній. Соматична патологія – запальні захворювання геніталій.

Формування особистості проходить у ті ж часові періоди, що й психосексуальний розвиток (які будуть охарактеризовані нами нижче), але має свою специфіку.

Характеризуючи першу (інтраіндивідну) підсистему особистості та її вплив на особливості сексуальних проявів під час сексуального становлення, слід зазначити певну залежність останніх від рис характеру, типу його акцентуації, які будуть розглянуті нами нижче.

Дані, отримані під час вивчення інтеріндивідної підсистеми особистості, свідчать про те, що гармонійні міжособистісні стосунки є наслідком високого рівня їх соціально-психологічної адаптації, психологічній сумісності. За наявності в одного або в обох з подружжя збудливих, тривожно-недовірливих або аутичних рис характеру вірогідність порушення подружніх взаємин, у тому числі сексуальних стосунків, зростає.

Аналіз стану метаіндивідної підсистеми особистості дозволяє зробити висновок, що високий рівень психологічної адаптації досягається у тому випадку, коли поведінка кожного з подружжя сприяє максимальній

персоналізації іншого з подружжя. Це одна з важливих умов сексуальної гармонії подружньої пари.

Таким чином, від особливостей особистості подружжя (партнерів) багато в чому залежить характер їх взаємин, сексуальна гармонія, яка, у свою чергу, є однією з найважливіших умов вдосконалення особистості.

Далі описані найбільш відомі концепції особистості, що розроблені зарубіжними психологами.

Один з учнів Фрейда – Карл Юнг, автор "Аналітичної психології", виділяв у психіці людини три рівні: свідомість, особисте несвідоме й колективне несвідоме, причому визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, таке, що утворюється із слідів пам'яті, які залишені усім минулим людства. Колективне несвідоме має загальний характер, впливає на особистість і визначає поведінку людини з моменту її народження.

Колективне несвідоме, у свою чергу, складається з різних рівнів і визначається національним, расовим і загальнолюдським успадкуванням. Найглибший рівень має сліди долюдського минулого, тобто досвід тваринних предків людини.

Неврози Юнг розглядав не як реакцію на "ворожість" світу й не як конфлікт між органічними потягами й вимогами суспільства, а як регрес на нижчий рівень. Пристосування до життя потребує застосування різних функцій – мислення, почуттів, інтуїції тощо. Якщо організм не справляється з якоюсь ситуацією, потрібна допомога зі сфери несвідомого. Отже, щоб адаптуватися, індивід має регресувати, тобто звертатися до нижчого рівня свідомості.

В основу своєї типології особистості Юнг поклав спрямованість людини на себе або на об'єкт. Відповідно до цього він поділяє людей на екстравертів й інтровертів, а також виділяє додаткові типи – інтуїтивний, розумовий, емоційний. Таким чином, тип визначається співвідношенням різних функцій. Це положення Юнга досі відіграє роль у психотерапевтичній практиці фрейдизму. Поділ на екстра- й інтровертів використовують також у психоаналітичній практиці.

Проти біологізаторської теорії Фрейда виступив інший його учень – А. Адлер, засновник так званої індивідуальної психології (1920). За його переконанням, головне у людині не її природні інстинкти, а громадське почуття, "почуття спільності". Це почуття є вродженим, але має бути соціально розвинутим. Адлер особливо протестував проти думки Фрейда, що людина від народження агресивна, що її розвиток детермінується біологічними потребами, й проти розчленовування особистості на три інстанції (Ід, Его й Супер-его), вважаючи, що структура особистості єдина.

Детермінантою в розвитку особистості Адлер вважав прагнення до переваги. Якщо це прагнення не може бути здійснено, наприклад через дефект у розвитку тілесних органів або несприятливих соціальних чинників, людина відчуває почуття неповноцінності й прагне знайти засоби

його подолання.

Звідси впливає проблема компенсації. Адлер виділяє різні її види, які визначають різні "життєві стилі":

1. Успішна компенсація почуття неповноцінності в результаті збігу прагнення до переваги із соціальними інтересами.

2. Надкомпенсація – однобічне пристосування до життя в результаті надмірного розвитку якоїсь однієї риси або здатності.

3. Відхід у хворобу: в тих випадках, коли людина не може звільнитися від почуття неповноцінності й прийти до компенсації двома попередніми способами, вона "виробляє" симптоми хвороби, щоб виправдати свою невдачу. Виникає невроз. Таким чином, самі невротичні симптоми Адлер розглядає як невдалі способи компенсації.

Учні Фрейда К. Хорні й Г. Саллівен стали засновниками неофрейдизму.

Карен Хорні відкидала теорію пансексуалізму й первинної агресивності людини. Основу сутності особистості вона бачила у природженому почутті занепокоєння. Немовля народжується із цим почуттям, відчуває його з найперших хвилин свого життя на органічному рівні; почуття занепокоєння супроводжує усе його подальше життя, фіксується й стає внутрішньою властивістю психічної діяльності. Занепокоєння породжує бажання позбавитися від нього. Усе, що людина робить, – це трансформація почуття занепокоєння, як основної мотивації її вчинків. К. Хорні називає його почуттям "корінної тривоги", яка детермінує вчинки людини й примушує її прагнути до безпеки.

На думку Хорні, людиною управляють дві тенденції: прагнення до безпеки й прагнення до задоволення своїх бажань. Обидва ці прагнення часто суперечать одне одному, й тоді виникає невротичний конфлікт, який людина прагне придушити за допомогою вироблення певних "стратегій" поведінки.

Хорні виділила чотири типи поведінки. Перший – "невротичне прагнення до любові", як засобу забезпечення безпеки у житті; другий – "невротичне прагнення до влади", яке пояснюється страхом і ворожістю до людей; третій – прагнення ізолюватися від людей; четвертий тип виявляється у визнанні своєї беспорядності ("невротична покірність").

Пізніше Хорні зупиняється тільки на трьох типах поведінки: 1) прагнення до людей; 2) прагнення віддалитися від людей, прагнення до незалежності; 3) прагнення діяти проти людей (агресія). Відповідно виділяють три типи невротичної особистості: 1) стійкий, 2) усунений, 3) агресивний. Ці типи поведінки, на думку автора, властиві здоровим людям.

Відмінність між здоровою людиною та людиною, що страждає неврозом, зводиться лише до того, що протиріччя між тенденціями, які конфліктують, у здорової значно менше, ніж у хворої. У здорової людини під впливом тимчасових обставин виникають "ситуаційні неврози", тоді як

"неврози характеру" є справжньою хворобою, оскільки в основі їх лежить стійкий "первинний конфлікт".

Інший представник неофрейдизму – Г. Саллівен створив теорію, згідно з якою об'єктом психологічного дослідження має бути не окремий суб'єкт, а особистість як продукт спільної діяльності суб'єктів. Особистість, на думку Саллівена, – це відносно стійка модель міжособистісних ситуацій, що повторюються, які характеризують людське життя.

Дитина народжується з потребою спілкування з людьми, потребою в ніжності й уникненні тривоги, занепокоєння, що виникає вже у момент народження. Ці два чинники: 1) потреба в ніжності, ласці й 2) прагнення уникнути тривоги, автор вважає основними механізмами розвитку особистості. Потреба у безпеці є соціальною, але вона є складовою частиною органічних потреб. Задоволення суто органічних потреб, таких, як потреби в їжі, теплі й т. ін., неможливе без зацікавленої участі, сприяння іншої людини, якщо йдеться про дитину. Соціальне виступає у Саллівена як система міжособистісних стосунків, але самі міжособистісні стосунки не формуються, а існують з моменту народження, формування особистості, як і за Фрейдом, є фатально зумовленим.

Проте людина живе у зовнішньому світі, який постійно приносить йому приводи для тривоги. І у боротьбі з цим зовнішнім світом, вірніше, у боротьбі із занепокоєнням, формується "Я-система", тобто особистість, формується, по-перше, у боротьбі з неминучим занепокоєнням на несвідомому рівні і, по-друге, у знаходженні різних способів, що дозволяють уникнути цього занепокоєння. "Я-система" примушує дитину, підлітка, а згодом і дорослу людину вдаватися до допомоги інших людей – спочатку матері, а потім й інших, наприклад своїх колег по роботі. В кінцевому результаті особистість формують, за Саллівеном, міжособистісні стосунки.

Найбільш "соціалізованим" ученням неофрейдизму є вчення американського психолога Е. Фромма, основане на положенні К. Маркса про відчуження результатів праці.

Фромм стверджує, що проблема відчуження, яку Маркс поставив у суспільно-економічному аспекті, має бути поширена й на психічну діяльність людини.

На його думку, відчуження результатів праці за феодальним ладом ще не приводить до відчуження в людських відносинах. Хоча васал вже не володіє результатами своєї праці, а володіє ними феодал, у васала немає ще повного відчуження від свого хазяїна. При розвиненому капіталізмі починається повне відчуження, й відбувається воно в усіх сферах, не лише в економічній і соціальній, але й у моральній, етичній. Цьому сприяє науково-технічна революція, яка, даючи людині можливість звільнитися від багатьох турбот, створюючи сприятливіші умови праці, в той же час роз'єднує людей. Відокремленню сприяє й урбанізація. Людина у світі стає відчуженою від усього, "вільною" від усього. У неї зникають зв'язки зі

світом, з людиною, з товаришем за працею, за місцем навчання. Виникає відчуження, яке Фромм називає "негативною свободою". Такий стан пригнічує людину й породжує неврози, оскільки вона страждає під тягарем свободи, не хоче бути "вільною", а, навпроти, хоче спілкуватися з людьми, вона обтяжується самотністю, на яку прирікає її сучасне суспільство. Це лейтмотив теорії Фромма. Як і Фрейд, він, розпочав з аналізу неврозів, поширив цей аналіз на суспільство взагалі, на усе людство, вважав, що "страждання від тягара свободи" і є основним показником сучасного життя, і в цьому, зокрема, винна науково-технічна революція. Нестерпність тягара відчуження переростає в почуття агресії, людина руйнує світ (садизм), з іншого боку – у неї з'являється реакція мазохізму; садизм і мазохізм, за Фроммом, слід розглядати як заходи захисту.

Позбавитися від фатального відчуження, на думку Фромма, необхідно не шляхом революції, не шляхом соціального перевлаштування світу, а шляхом того, що він називає "гуманістичним відношенням", прищеплюючи людям гуманне відношення один до одного. Відбувається, таким чином, підміна соціальних понять психологічними.

У своїх подальших роботах Фромм підкреслює подвійну природу людини; з одного боку, вона прагне до незалежності, з іншого – хоче уникнути цієї незалежності, оскільки вона веде до відчуження; втеча від свободи набуває різного характеру. Поряд з усвідомленими прагненнями існують і несвідомі установки у вигляді асоціальних продуктів психіки – міфи, сновидіння.

Фромм вважав, що із загибеллю капіталістичного суспільства виникне інший – духовний, продуктивний тип характеру, головною рисою якого є любов. Любов має два компоненти – любов до інших людей і любов до себе. Фромм підкреслює необхідність обох цих компонентів: без любові до себе немає й любові до інших людей. Любов зближує людей, служить запорукою того, що людина відповідає й за інших людей. Якщо відчуження губить людину й породжує неврози, то любов сприяє вдосконаленню суспільства, більше того, вона сприяє загибелі капіталізму.

Психологізація громадських стосунків та історії виявляється у розумінні Фроммом соціального характеру особистості.

Він вважав, що не суспільство формує соціальний характер, а, навпаки, ідеологія та культура мають свої коріння у соціальному характері.

Представник неопсихоаналізу Е. Еріксон використовував для аналізу розвитку особистості теорію епігенезу – біологічну теорію, яка розглядає розвиток живих істот як процес новоутворення, детермінованого не хімічними або біологічними структурами зародка, а певними зовнішніми чинниками. Відкинувши тезу Фрейда про антагоністичне відношення особистості й суспільства, Еріксон пояснював розвиток особистості тільки соціальними чинниками. Він висунув поняття "ідентичність особистості", під яким має на увазі деяку центральну якість, яка сигналізує людині про її нерозривний зв'язок із навколишнім соціальним світом. Ця якість

виражається у центрованості людини на собі; в ототожненні з соціальною групою, оточенням; у визначенні цінності людини, її соціальній ролі.

Центрованість на собі дозволяє людині усвідомлювати себе, свою психосоціальну організацію й здійснювати контроль за собою. Залежно від структури суспільства змінюється й центрованість особистості, вона завжди ідентична оточенню, й, отже, при зміні суспільства (соціального оточення) змінюється й особистість. Неможливість змінити ідентичність особистості відповідно до зміни середовища призводить до неврозу. Таким чином, на відміну від Фромма й інших неофрейдистів, Еріксон свідчить вже не лише про зміну особистості, але й про її залежність від зміни суспільства.

Е. Еріксон надавав великого значення вихованню в ранньому дитинстві. Розвиток особистості, на його думку, проходить різні стадії, або кризи.

Перша криза – "така, що вбирає", у ній задовольняється оральна потреба, формується довіра через матір. При цьому формується проекція особистості. Друга криза – дозрівання м'язово-рухового апарату, яке приводить до почуття впевненості, самостійності. Третя криза – становлення юнацтва, знаходження цілей, уміння планувати. На цій стадії відбувається вибір друзів. Четверта криза – це встановлення рефлексії, сумніви відносно свого місця у житті. П'ята й шоста стадії – зрілість особистості, стійкість її інтересів. Особистість починає керуватися нормами суспільства. І нарешті, сьома стадія – це або досягнення неповторності особистості, або приречення на безвихідь.

По суті, Еріксон виступає як представник "психології Его", яке виступає у нього як суб'єкт діяльності, спрямованої на себе. У той же час Еріксон підкреслює соціальну природу Его. Суспільство надає людині особливий стиль синтезу своїх цінностей, спосіб спілкування з іншими й самою собою.

Ще один різновид неофрейдизму – теорія фрустрації. Представники цього напрямку (Доллард, Міллер та ін.) вважають, що рушійною силою розвитку людської особистості є наявність фрустрації, яка існує завжди, тому що зовнішній світ ворожий людині. Розвиток людини має відбуватися, на думку прихильників цієї теорії, як би всупереч дії зовнішнього світу, що постійно висуває різноманітні перешкоди, – фізичні, моральні, духовні.

У боротьбі з цими перешкодами проходить усе життя людини. Реакції на них можуть бути різними: агресія різної модальності й форми, наприклад, агресія поведінки, негативізм (у підлітків), прояви садизму, мазохізму; фрустрація може виступати й у вигляді депресії, гніву. Доллард й інші дослідники перераховують велику кількість форм фрустрації.

Для представників гуманістичного напрямку психології центральним ядром особистості є уявлення людини про себе, її самооцінка, що іменується по-різному: "Я-система", "Я-образ".

Один із провідних представників цього напрямку – К. Роджерс.

Центральною ланкою у розробленій ним теорії особистості є категорія самооцінки. Уявлення про себе створюється, на думку Роджерса, у результаті взаємодії дитини з дорослими та іншими дітьми.

Як і в неопсихоаналізі, розвиток особистості, за Роджерсом, визначається вродженою тенденцією, соціальне середовище відіграє роль лише зовнішнього, чужого природі людини чинника тиску. Звідси теза Роджерса про значення для людини позитивної оцінки з боку суспільства й прийнятої ним моралі. Потреба у позитивній оцінці, на його думку, у міру розвитку особистості стає все більш настійливою, й у кінцевому результаті людина починає потребувати схвалення й поваги інших людей навіть більше, ніж задоволення потреб свого організму. За наявності поваги зростає й самоповага, яка теж стає найважливішою потребою індивіда, яка свою функцію регуляції поведінки може виконувати й поза ситуацією взаємин людини з іншими людьми.

Роджерс зробив предметом своїх досліджень внутрішню психологічну структуру особистості, причому зосередив увагу на таких істотних для формування людської психології явищах, як самосвідомість і самооцінка, їх функції у поведінці й розвитку суб'єкта, тонко аналізуючи, як виникає й формується те або інше відношення людини до самої себе, як воно змінюється й пристосовується до обставин, або, навпаки, перешкоджає правильному накопиченню й використанню досвіду.

Від усіх інших представників зарубіжної психології відрізняється Г. Олпорт, єдиний дослідник, котрий йшов не від клініки до здорової людини, не від психічно хворого до здорового, а навпаки. Саме він висловив думку про те, що психологи мають перейти від дослідження хворих людей до дослідження здорових, на відміну від неофрейдистів і К. Роджерса, які переносили закономірності розвитку психіки людини, що страждає неврозом, на здорову особистість.

Особистість, згідно з концепцією Олпорта, – це модель категоризації стосунків, і розвиток її визначається мірою автономності її мотивів, звільнення від біологічних потреб. Це положення Г. Олпорта протистоїть ідеям фрейдизму.

Мотивом людської поведінки є риса – мотив (трайт), який Олпорт вважає небіологічним чинником. Але, з іншого боку, він стверджує, що кожна людина народжується з якимось "набором рис" (мотивів). Правда, мотиви трансформуються, піддаються зміні впродовж діяльності людини, але все-таки вони є вродженими.

На думку Олпорта, існує два класи рис: основні й інструментальні. Перші стимулюють, а другі як би оформлюють поведінку людини. Наприклад, такі риси, як ввічливість, стриманість, є інструментальними, вони не спонукають, а тільки оформлюють поведінку. Проте й інструментальні риси, переплітаючись з основними, мають важливе значення, оскільки в результаті вони впливають на формування особистості. І це, поза сумнівом, глибоко правильна думка. Якщо зовнішні,

інструментальні риси входять в ієрархію й інших рис людини, вони починають відігравати роль спонукального, мотиву, що утворює зміст. По суті це те, що Л. І. Божович (1925) називає "додатковими" мотивами.

Крім того, переплетення інструментальних й основних рис, можливість самого факту переплетення, є, на думку Олпорта, джерелом формування нових мотивів. Це положення протистоїть принципу неофрейдизму, згідно з яким нові мотиви завжди є помилками "природженого, основного, біологічного інстинкту". Нові мотиви формуються, за Олпортом, не як трансформація цих біологічних мотивів, вони виникають в умовах життєдіяльності людини та під впливом постійно мінливих ситуацій переплетення основних й інструментальних рис, які з'являються й виявляються тільки у сфері спілкування з іншими людьми.

Г. Олпорт стверджує, що сталість рис – це питання зрілості особистості. У кожної особистості існують риси, які мають головне значення, й трайти, що мають другорядне значення.

І якщо риса стає провідним чинником у житті людини, вона заслуговує на те, щоб називатися кардинальною, домінуючою. Жодна така риса не залишається довгий час прихованою, людину пізнають за цією рисою, вона провідна, "коріння" життя. Тільки незвичайна особистість має лише один-єдиний провідний трайт. Зазвичай їх багато, та вони не відокремлені один від одного.

Виходячи із зазначених уявлень Олпорт виділяє такі риси, що властиві здоровій особистості: 1) активна позиція щодо дійсності; 2) доступність досвіду свідомості (тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, уникаючи "психологічного захисту"); 3) самопізнання; 4) здатність до абстрагування; 5) постійний процес індивідуалізації; 6) функціональна автономність рис; 7) стійкість до фрустрацій. Найважливішою умовою розвитку особистості Олпорт вважає здатність до "опору рівновазі". Напруга, на його думку, має підтримуватися, а не усуватися. Як доказ Олпорт наводить життя видатних людей, зокрема Амундсена, як приклад безперервного подолання труднощів, до чого ці люди самі постійно прагнуть.

Олпорт повстає й проти біхевіористського "закону ефекту", згідно з яким дія, яка була нагороджена у дитинстві, закріплюється й повторюється: цей закон справедливий для вродженого інстинкту, але не для духовних людських інтересів, задоволення яких веде не до їх зникнення, а, навпаки, до посилення й збагачення.

Рисами, що характеризують невротичну особистість, Олпорт вважає: 1) пасивну життєву позицію; 2) всякого роду "заходи захисту" (витіснення, сублімацію, проєкцію, заміщення); 3) спотворення справжнього стану речей; 4) обмеженість мислення; 5) "закостеніння" розвитку.

Учений вважає, що важливим є не енергетична характеристика рис, а те, що вони завжди свідчать про об'єкт дій людини, та висловлює дуже цікаву думку про те, що спонукати людину до діяльності можуть і відсутні,

й навіть уявні об'єкти. Про людину можна судити з того, як вона прогнозує своє майбутнє, оскільки можливість прогнозувати майбутнє відіграє величезну роль у мотиваційній сфері людини, в її діяльності.

2.2. Характеристики особистості та її зв'язки з сексуальністю

Складність і різноманітність властивостей особистості диктують необхідність виділення її основоположних, глибинних характеристик. Це характеристики, які відбивають пізнавальні процеси, емоційно-вольові якості, активність і спрямованість, що виявляються у спілкуванні та діяльності, й індивідуально-психологічні особливості – риси характеру, темперамент, здібності, у своїй сукупності ті, що визначають неповторність особистості.

Пізнавальні процеси

Пізнавальні процеси людини характеризуються такими категоріями, як увага, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява.

Увага є однією з найважливіших умов ефективності усіх видів діяльності людини, необхідною умовою пізнавальних процесів. Вона пов'язана з вибіркоvim, спрямованим характером пізнавальної діяльності. Проте, на відміну від неї, увага не має власного змісту, вона є динамічною стороною пізнавального процесу.

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості, що виникає в результаті підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної або рухової активності індивіда.

Спрямованість виявляється у вибіркоvості, в довільному або мимовільному виборі, виділенні об'єктів, що відповідають потребам суб'єкта, цілям і завданням його діяльності.

Фізіологічні основи уваги розробляли видатні фізіологи І. П. Павлов й О. О. Ухтомський. Павлов пов'язував її з орієнтовним рефлексом (рефлекс "що таке"?). Згідно з ідеями цих учених виникнення уваги пов'язано з підвищенням збудливості певних мозкових структур у результаті взаємодії процесів збудження й гальмування.

Особливе значення для розуміння фізіологічних механізмів уваги має принцип доміанти, яку вчений характеризував як "стійке вогнище підвищеної збудливості". Найбільш сприятливі умови для мозкової діяльності, що виникають у центрах з підвищеною збудливістю, визначають, очевидно, високу ефективність усіх пізнавальних процесів при спрямованому зосередженні. Нині психофізіологія має анатомічні, фізіологічні й клінічні дані, що свідчать про безпосереднє відношення до явищ уваги різних структур неспецифічної системи мозку (ретикулярної формації, дифузної таламічної системи, гіпоталамічних структур, гіпокампу та ін.). Передбачається, що мимовільна увага пов'язана із загальними,

генералізованими формами неспецифічної активації мозку, а довільна – як зі збільшенням загального рівня активації мозку, так і зі значними локальними зрушеннями активності певних мозкових структур.

Останніми роками все більшого значення надають ролі кори великих півкуль у системі нейрофізіологічних механізмів уваги. На рівні кори великих півкуль із процесами уваги пов'язують наявність особливого типу нейронів (нейрони уваги – детектори новизни, клітини установки – клітини очікування).

Увага має різні якісні прояви, які називають властивостями уваги: це стійкість, перемикання, розподіл та обсяг уваги.

Стійкість – характеристика уваги у часі, яка визначається тривалістю збереження інтенсивної уваги. Стійкість уваги характеризується як її тривалістю, так і ступенем концентрації. Стійкість тісно пов'язана з динамічними характеристиками уваги – коливаннями (флуктуаціями) й перемиканням.

Психологічно обґрунтоване урахування указаних якостей уваги є необхідною умовою дослідження пізнавальних процесів.

Відчуття – це найпростіший психічний процес, який полягає у віддзеркаленні окремих властивостей предметів і явищ, а також внутрішніх станів організму під час впливу матеріальних подразників на відповідні рецептори.

Органи чуття – єдині канали, за якими зовнішній світ проникає у людську свідомість. Відчуття забезпечують постійно існуючий певний інформаційний баланс між довкіллям й організмом, і роль їх у життєдіяльності людини важко переоцінити, оскільки вони є джерелом її знань про світ і про саму себе. Проте для виникнення відчуття потрібна й деяка робота самого організму. Ця робота може виражатися або тільки у внутрішніх процесах, або також і у зовнішніх рухах, але вона обов'язково присутня. Відчуття виникає в результаті перетворення енергії подразника, що впливає на рецептор, в енергію нервових процесів. Отже, воно є не лише чуттєвим образом, але також діяльністю. Численні й різнобічні дослідження участі ефекторних процесів у виникненні відчуттів привели до висновку, що відчуття як психічне явище можливо тільки за наявності відповідної реакції організму.

За характером відповідних реакцій й місцем розташування рецепторів прийнято поділяти відчуття на три групи: 1) екстероцептивні, що відбивають властивості предметів і явищ зовнішнього середовища, й такі, що мають рецептори на поверхні тіла; 2) інтероцептивні, такі, що мають рецептори, розташовані у внутрішніх органах і тканинах тіла та відбивають стан внутрішніх органів; 3) пропріоцептивні, рецептори яких розташовані у м'язах і зв'язках; вони надають інформацію про рух і положення нашого тіла.

Відповідно до сучасних поглядів низку видів відчуттів (температурні й больові, смакові й вібраційні, м'язово-суглобові та статико-динамічні) слід

вважати зовнішньо-внутрішніми.

Різні види відчуттів характеризуються не лише специфічністю, але й загальними властивостями: це якість, інтенсивність, тривалість і просторова локалізація.

Близька до відчуттів категорія пізнавального процесу – сприйняття – відрізняється від них тим, що відбиває предмет або явище в цілому, у сукупності його властивостей. В ході сприйняття відбувається упорядкування й об'єднання окремих відчуттів у цілісні образи речей та подій. Найбільш важливі особливості сприйняття – предметність, цілісність, структурність, константність і свідомість.

Предметність сприйняття виражається у так званому акті об'єктивації, тобто у віднесенні відомостей, що отримуються із зовнішнього світу, до цього світу, завдяки чому виконується орієнтуюча й регулююча функція сприйняття у діяльності людини.

Цілісність забезпечує сприйняття предмета, явища у вигляді цілісного образу, в якому узагальнюються знання про окремі властивості та якості цього предмета, явища, що виходять у вигляді відчуттів. Ця узагальненість досягається завдяки структурності сприйняття.

На сприйняття впливають минулий досвід суб'єкта, мотиви й завдання його діяльності, установки, емоційні стани, й, отже, сприйняття – це активний процес, яким можна керувати.

Найважливішою особливістю психіки є пам'ять, яку визначають як запам'ятовування, збереження й подальше відтворення індивідом його досвіду. У пам'яті розрізняють такі головні процеси, як запам'ятовування, збереження, відтворення й забування, які формуються в діяльності та визначаються нею. Запам'ятовування певного матеріалу пов'язане з накопиченням індивідуального досвіду в процесі життєдіяльності. Використання того, що запам'яталося, потребує відтворення. Випадіння ж певного матеріалу з діяльності призводить до його забування. Збереження матеріалу в пам'яті залежить від участі його у діяльності особистості, оскільки в кожен певний момент поведінка людини визначається усім його життєвим досвідом.

Пам'ять пов'язана з усією різноманітністю життя й діяльності особистості, тому форми її прояву надзвичайно різні. Відповідно до трьох головних характеристик діяльності виділяють такі види пам'яті: 1) за характером психічної активності – рухову, емоційну, образну й словесно-логічну; 2) за характером цілей діяльності – мимовільну й довільну; 3) за тривалістю закріплення та збереження матеріалу – короткочасну, довготривалу й оперативну пам'ять.

З розглянутими вище категоріями пізнання (відчуттями, сприйняттям, пам'яттю) тісно пов'язано мислення – процес віддзеркалення об'єктивної дійсності, вищий ступінь пізнавальної діяльності людини. Мислення є соціально обумовленим психічним процесом пошуку і відкриття нового, процесом опосередкованого й узагальненого віддзеркалення дійсності в

ході її аналізу та синтезу.

Аналіз – це виділення в об'єкті тих або інших його сторін, елементів, властивостей, зв'язків, стосунків, тобто розчленовування пізнавального об'єкта на різні компоненти. Синтез, навпаки, – об'єднання виділених за допомогою аналізу компонентів цілого, встановлення зв'язків між ними.

У психології використовують таку умовну класифікацію видів мислення: 1) наочно-дієве, 2) наочно-образне й 3) абстрактне (теоретичне) мислення.

Наочно-дієве мислення оснований на практичній діяльності індивіда. Наочно-образне мислення виникає переважно у дітей у віці чотирьох – семи років, коли вони мислять наочними образами, але ще не володіють поняттями. Абстрактне мислення розвивається на основі практичного й наочно-чуттєвого досвіду, тобто на основі двох указаних видів мислення.

Мислення має також індивідуальні особливості. Окрім того, що у різних людей по-різному поєднуються форми розумової діяльності (наочно-образне, наочно-дієве й абстрактне мислення), у них розрізняються й інші якості пізнавальної діяльності: самостійність, гнучкість, швидкість думки.

Самостійність мислення виявляється в умінні по-новому бачити будь-які питання й вирішувати їх своїми силами, в творчому характері мислення. Гнучкість мислення полягає у вмінні змінювати за необхідністю первинні плани своїх рішень. Швидкість думки – це вміння приймати певні рішення в дуже короткий термін.

Усі якості мислення, які були розглянуті, тісно пов'язані з основною його ознакою, а саме – здатністю (незалежно від індивідуальних особливостей мислення) виділяти істотне, самостійно приходити до нових узагальнень, відкриваючи загальні закономірності розвитку явищ, як би вони зовні не відрізнялися один від одного.

Уява, як і мислення, належить до числа вищих пізнавальних процесів, що відбивають специфічно людський характер діяльності. Це необхідний елемент творчої діяльності індивіда, що виражається в побудові образу продуктів праці та забезпечує створення програми поведінки в тих випадках, коли проблемна ситуація характеризується невизначеністю. Разом із тим уява може виступати і як засіб створення образів, що замінюють діяльність.

Таким чином, уява характеризується активністю, дієвістю й пасивністю. Активна уява може бути поділена на творчу й відтворюючу, пасивна – на навмисну й ненавмисну. Відтворююча уява має у своїй основі створення образів, що відповідають опису, тоді як творча уява, на відміну від відтворюючої, припускає самостійне створення нових образів, які реалізуються в оригінальних продуктах діяльності.

Емоційно-вольова сфера особистості

Пізнаючи дійсність у відчуттях, процесах сприйняття, пам'яті, уяви й мислення, людина разом із тим певним чином ставиться до пізнаваних фактів, явищ і т. ін., відчуває щодо них ті або інші почуття.

Почуття – це внутрішнє відношення індивіда, що переживається у різній формі до того, що відбувається в його житті, що він пізнає або робить. Переживання почуття є психічним процесом, який має свою динаміку й свій характер.

Різні форми переживання почуттів (емоції, афекти, настрої й т. ін.) утворюють емоційну сферу особистості, що є одним із регуляторів поведінки людини, джерелом пізнання й вираженням різноманітних стосунків між людьми.

Почуття сприяють виділенню предметів, що відповідають потребам особистості, і стимулюють діяльність, спрямовану на їх задоволення. Наприклад, переживання радості під час наукового відкриття активізує пошукову діяльність ученого, підтримує інтенсивність процесу задоволення пізнавальної потреби. Суб'єктивно почуття виступають показником того, як відбувається процес задоволення потреб людини.

У психології склалося уявлення, згідно з яким емоційні стани визначаються якістю й інтенсивністю актуальної потреби індивіда й оцінкою, яку він дає вірогідності її задоволення. Цей погляд отримав назву інформаційної концепції емоцій (П. В. Симонов). Свідомо або несвідомо людина зіставляє інформацію про те, що потрібно для задоволення потреби, з тим, що вона має у момент її виникнення. Якщо вірогідність задоволення потреби висока, виникають позитивні емоції, а негативні породжуються реальною або уявною неможливістю задоволення потреби.

Найважливішою характеристикою емоційних станів є їх регулятивна функція. Переживання, що виникають у людини, виступають у ролі сигналів, які інформують про те, як йде процес задоволення потреб, з якого роду перешкодами він стикається, на що потрібно звернути увагу, що потрібно змінити тощо.

Із задоволенням або незадоволенням потреб пов'язані специфічні переживання особистості, які проходять у різних формах: емоцій, афектів, настроїв, стресових станів і власне почуттів (у вузькому значенні слова). Слова "емоція" й "почуття" нерідко вживаються як синоніми, проте у вузькому значенні емоція – це безпосереднє, тимчасове переживання будь-якого більш постійного почуття, наприклад переживання насолоди під час слухання музики, а не саме почуття любові до музики, як особливість особистості.

Афектами називають емоції, які швидко опановують людиною й такі, що бурхливо та короткочасно проходять. Вони характеризуються значними змінами свідомості, порушенням контролю за діями, втратою самовладання, а також зміною усієї життєдіяльності організму.

Настрій є загальним емоційним станом, що забарвлює усю поведінку людини впродовж значного часу. Настрій буває радісним або сумним, бадьорим або млявим, збудженим або пригніченим, серйозним або легковажним, дратівливим або добродушним і т. ін.

Зазвичай настрої характеризуються беззвітністю й слабкою вираженістю, людина навіть не помічає їх. Але іноді настрої набуває значної інтенсивності й тоді накладає свій відбиток і на розумову діяльність, і на особливості рухів і дій людини, навіть на продуктивність діяльності.

Пристрасті є особливим видом стійких почуттів людини. Це глибоке й сильне почуття, що визначає напрям думок і вчинків людини.

Незадоволена пристрасть зазвичай породжує сильні емоції й навіть афективні спалахи (гніву, обурення, відчаю, образи тощо). Пристрастю може стати благородне, високе почуття, наприклад любов до Батьківщини, до науки й т. ін., але може й заслуговувати на моральне засудження, і тоді говорять про низькі пристрасті.

Одне з найважливіших стійких почуттів людини – любов. У психології поняття "любов" вживається у двох значеннях: в широкому значенні – як високий ступінь емоційно-позитивного відношення, що виділяє його об'єкт серед інших і розміщує його у центр стійких життєвих потреб та інтересів суб'єкта, та у більш вузькому значенні – як інтенсивне, напружене й відносно стійке почуття суб'єкта, що фізіологічно обумовлено сексуальними потребами й виражається у прагненні бути з максимальною повнотою поданим своїми особистісно-значущими рисами у життєдіяльності іншого таким чином, щоб пробуджувати в нього потребу у відповідному почутті тієї ж інтенсивності, напруженості й стійкості.

Прийнято виділяти такі види почуттів: моральні, інтелектуальні й естетичні.

Моральними називають почуття, які отримують позитивну оцінку оточення, основані на моральних нормах, що регулюють поведінку особистості в усіх сферах її громадського й особистого життя. Це любов, співчуття, доброзичливість, гуманність, відданість і т. ін., на відміну від почуттів аморальних: жадібності, егоїзму, жорстокості, гордовитості й т. ін.

Інтелектуальні почуття виражають і відбивають відношення особистості до процесу пізнання, його успішності й неуспішності. До них відносять інтерес (як емоцію), допитливість, сумніви, радість відкриття та ін.

Естетичні почуття відбивають і виражають відношення суб'єкта до різних чинників життя та їх відображення в мистецтві як до чогось прекрасного або потворного, піднесеного або вульгарного й т. ін. Естетичні почуття – продукт культурного розвитку людини, процесу формування її свідомості, вони є (як, втім, моральні й інтелектуальні почуття) важливим показником спрямованості особистості та її соціальної зрілості.

Моральні, інтелектуальні та естетичні почуття називають вищими

почуттями, оскільки в них знаходиться усе багатство емоційних стосунків людини до дійсності й до іншої людини.

Волею називають свідому організацію й саморегуляцію людиною своєї діяльності та поведінки, спрямовану на подолання труднощів під час досягнення поставлених цілей. Це особлива форма активності особистості, що визначається поставленою нею самою метою.

Воля забезпечує виконання двох взаємозв'язаних функцій – спонукальної й гальмової, і в них себе виявляє. Спонукальна функція забезпечується активністю людини; активність характеризується довільністю, тобто зумовленістю дії свідомо поставленою метою.

Активність і спрямованість особистості

Активність особистості – це її здатність до суспільно значущих дій, що виявляються у спілкуванні, діяльності, творчості. Інтегральною характеристикою активності особистості є її активна життєва позиція. Можлива наднормативна активність, що виявляється в діяльності, яка є не обов'язковою для даної особистості, але тієї, що відповідає її ідеалам і вищим цінностям.

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, що направляють її діяльність, і відносно незалежних від життєвих ситуацій. Мотиви можуть бути більшою або меншою мірою усвідомленими або не усвідомлюваними, хоча головну роль у спрямованості особистості відіграють усвідомлені мотиви.

Ціннісні орієнтації – спосіб диференціації особистістю об'єктів за їх значущістю, що формуються при засвоєнні соціального досвіду й виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших виявленнях особистості. У структурі діяльності ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими її сторонами.

Інтереси особистості – виявлення пізнавальної потреби, які забезпечують спрямованість на усвідомлення цілей діяльності й тим самим сприяють ознайомленню з новими фактами, повнішому й глибшому віддзеркаленню дійсності. Суб'єктивно – для індивіда – інтерес виявляється в позитивному емоційному забарвленні процесу пізнання, прагненні глибше пізнати об'єкт і зрозуміти його.

У процесах діяльності роль інтересів виключно велика. Вони спонукають особистість активно шукати шляхи й способи задоволення жаги до знань і розуміння. При цьому задоволення інтересу, що виражає спрямованість особистості, не приводить до його згасання, а, навпроти – збагачує та поглиблює його, сприяє виникненню нових інтересів на більш високому рівні пізнавальної діяльності. Таким чином, інтереси виступають як постійний спонукальний механізм пізнання.

Особистісний сенс – суб'єктивне віддзеркалення відношення особистості до тих об'єктів, на які спрямована її діяльність. Воно

усвідомлюється як "значення-для-мене" засвоєваних суб'єктом знань про світ, що містять поняття, уміння, дії та вчинки, що здійснюються людьми, соціальні норми, ролі, цінності й ідеали.

Установка – не усвідомлюваний особистістю стан готовності, схильності до діяльності, яка може задовольнити ту або іншу потребу, сформовану у минулому готовність певним чином сприйняти, зрозуміти, осмислити об'єкт або діяти з ним. Процес формування фіксованих установок, що визначають поведінку особистості, досліджений та розкритий у роботах Д. М. Узнадзе та його школи.

Переконання – система мотивів особистості, які спонукають її діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду.

Світогляд – система поглядів особистості на об'єктивний світ і своє місце у ньому, на відношення до навколишньої дійсності й самого себе, а також головні життєві позиції людини, які зумовлені цими поглядами, її переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності.

Мотив – спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб особистості, сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають її активність і визначають спрямованість.

Мотивація – це процес реалізації мотиву, внутрішньої психічної детермінації поведінки. При дослідженні мотивації враховується не тільки власне мотив, але й уся мотиваційна сфера особистості – її установки, вольові, емоційні можливості та якості й т. ін.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Це важливий регулятор поведінки особистості. Самооцінка багато в чому визначає взаємини людини з оточенням, її критичність, вимогливість до себе, відношення до своїх успіхів і невдач. Від самооцінки залежить рівень домагань людини, міра складності цілей, які вона ставить перед собою.

Я-концепція особистості – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми й відношення до самого себе.

Індивідуально-психологічні особливості особистості

Характер – це сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються й виявляються у діяльності й спілкуванні, а також обумовлюють способи її поведінки.

Такі риси характеру, як боязкість, сором'язливість, образливість, зайва вразливість, заважають правильному формуванню платонічного, еротичного та сексуального лібідо, негативно впливають на процес комунікації, без якого неможливий нормальний розвиток особистості й психосексуальний розвиток, а в перспективі – знижують рівень психологічної сумісності подружжя.

На психосексуальний розвиток, який відбувається паралельно

формуванню особистості, великий вплив має мікросоціальне середовище, спілкування з членами сім'ї. За відсутності матері у психічному розвитку дитини з 6 місяців до 3 років спостерігаються агресивність, жорстокість, дратівливість, зниження здатності до комунікації, до фантазування. Д. М. Ісаєв, В. Є. Коган (1980) зазначають, що статеворольова поведінка батьків багато в чому визначає майбутню статеву роль дитини. У тих випадках, коли емоційна стриманість, вимогливість і властолюбство матері поєднуються з ласкавістю, поблажливістю батька, у дівчаток часто формується маскулінна, а у хлопчиків – фемінінна поведінка.

Крайній варіант норми являє собою акцентуацію характеру, коли окремі риси характеру надмірно посилені, загострені, що призводить до виборчої уразливості особистості відносно певного роду психогенних дій при хорошій та навіть підвищеній стійкості до інших.

Існує дві класифікації типів акцентуації – запропонована К. Леонгардом (1968) та розроблена А. Є. Личко (1977). В. В. Юстицьким (1977) було проведено зіставлення цих класифікацій.

Таблиця 2.1

Класифікації типів акцентуацій

Тип акцентуованої особистості за К. Леонгардом	Тип акцентуації характеру за А. Є. Личком
Лабільний	Лабільний циклоїд
Надрухомий	Лабільний
Емотивний	Істероїдний
Демонстративний	Психастенічний
Надточний	Епілептоїдний
Ригідно – афективний	Шизоїдний
Некерований	Сенситивний
Інтравертний	Астено – невротичний
Боязливий	Конформний
Неконцентрований (неврастенічний)	Нестійкий
Екстравертний	Гіпертимний
Слабовільний	Циклоїдний

Кожен тип акцентуації характеру відрізняється своїми особливостями сексуальних проявів. Обличчям із гіпертимними рисами властиві передчасний соматостатевий та психосексуальний розвиток, сильний тип статевої конституції, ігровий тип сексуальної мотивації. При лабільному типі акцентуації, що зустрічається у особистостей з середньою і слабкою статевою конституцією і шаблонно-регламентованим типом сексуальної мотивації, сексуальна активність до шлюбу обмежується фліртом без спроб до статевої близькості і відзначається залежністю сексуальної поведінки від настрою. При шизоїдному типі акцентуації спостерігаються

відхилення в психосексуальному розвитку, зовнішня асексуальність поєднується з багатою еротичною фантазією. При астено-невротичному типі, характерному для особистостей із слабкою статевою конституцією та генітальним або шаблонно-регламентованим типом сексуальної мотивації, сексуальна активність обмежується короткими, швидко згасаючими спалахами. У особистостей з епілептоїдним типом акцентуації відзначаються ранній статевий розвиток, гіпермаскулінна поведінка, сильний тип статевої конституції, схильність до садистичних проявів. Особистостям з психастенічним типом акцентуації властиві ускладнення в реалізації сексуального потягу через страх перед можливими наслідками і невдачами, особистостям з сенситивним типом акцентуації – переконаність у своїй сексуальній неповноцінності. Для істероїдного типу акцентуації, що спостерігається у особистостей з ретардацією статевого розвитку та середньою або ослаблено середньою статевою конституцією, характерна театральність, демонстрація сексуальних переживань.

Здібності – психологічна особливість людини, від якої залежить успішність набуття знань, умінь, навичок, але яка сама до наявності цих знань, умінь і навичок не зводиться. Здібності є суб'єктивною умовою успішного здійснення діяльності.

Розрізняють загальні й спеціальні здібності: перші відповідають вимогам не одній, а багатьох видів діяльності, другі – вузькому переліку вимог певної діяльності. У деяких людей загальні здібності можуть бути дуже яскраво виражені, це свідчить про різнобічні здібності цих людей, які можуть виявлятися в самих різних областях діяльності, спеціальностях і заняттях.

Високу міру розвитку і сукупність здібностей, що дає людині можливість отримувати у своїй діяльності результати, які відрізняються новизною, досконалістю і громадською значущістю, називають талантом. Вищий ступінь таланту, що дозволяє здійснювати принципові зрушення в тій або іншій сфері творчості, називають геніальністю.

Темперамент – психофізіологічний чинник, який має не менше значення в забезпеченні сексуальності, чим розглянуті вище соціальні, психологічні та інші чинники.

Темпераментом називають динамічні особливості (інтенсивність, швидкість, темп, ритм) психічних процесів і станів індивіда.

Відповідно до типології Гіппократа – Галена й типів нервової діяльності, які виділені І. П. Павловим, розрізняють чотири класичні типи темпераменту: сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік.

1. Сангвінік – сильний, урівноважений, рухливий тип. Його нервова система відрізняється великою силою нервових процесів, їх рівновагою і рухливістю. Тому сангвінік – людина швидка, що легко пристосовується до мінливих умов життя. Його характеризує висока опірність життєвим труднощам.

2. Флегматик – сильний, урівноважений, інертний тип. Для його

нервової системи також характерні значна сила і рівновага нервових процесів разом з малою рухливістю. Будучи з точки зору рухливості протилежністю сангвініка, флегматик реагує спокійно і повільно, не схильний до зміни свого оточення; подібно до сангвініка, добре чинить опір сильним і тривалим дратівливим діям.

3. Холерик – сильний неврівноважений тип з переважанням збудження. Відрізняється великою життєвою енергією, але йому бракує самоконтролю. Він запальний і нестриманий.

4. Меланхолік – слабкий тип. Для людей, що відносяться до цього типу, характерна слабкість як процесів збудження, так і гальмування, вони погано чинять опір дії сильних стимулів як позитивних, так і негативних. Тому меланхоліки часто пасивні, загальмовані. Для них дія сильних подразників може стати джерелом різних порушень поведінки.

Г. С. Васильченко із співавторами (1977) наводить таке співвідношення основних темпераментів серед здорових людей: серед чоловіків сангвініків – 11,5%, флегматиків – 22,5%, холериків – 29,5%, меланхоліків – 36,5%; серед жінок – відповідно до 12,5%; 19,5%; 24,5% і 43,5%.

Друга властивість роботи нервової системи пов'язана з її тимчасовою характеристикою – швидкістю виникнення і припинення нервових процесів. Б. М. Теплов (1950) назвав її лабільністю нервової системи. Пізніше, аналізуючи результати ряду досліджень, Б. М. Теплов і В. Д. Небиліцин (1963) дійшли висновку, що існує ще одна властивість, яку вони назвали динамічністю нервових процесів. Її суть складають легкість і швидкість генералізації процесів збудження й гальмування при виробленні умовних реакцій. Основними показниками цієї властивості є швидкість утворення позитивних (динамічність збудження) і гальмівних (динамічність гальмування) умовних рефлексів.

Враховуючи динамічність нервових процесів, А. Г. Іванов-Смоленський (1953) виділив чотири типи замикаючої діяльності кори головного мозку:

1) лабільний – як позитивні, так і гальмівні умовні зв'язки утворюються однаково легко і швидко;

2) інертний – як позитивні, так і гальмівні зв'язки утворюються уповільнено;

3) збудливий – позитивні зв'язки утворюються легко і швидко, гальмівні, навпаки, важко і повільно;

4) гальмівний – позитивні зв'язки утворюються повільно, гальмівні, навпаки, легко і швидко.

Темперамент впливає на усю особистість й у тому числі накладає відбиток на сексуальність людини – на сексуальну збудливість, силу статевого потягу, переживання оргазму, на форми сексуального партнерства.

Невідповідність темпераментів подружжя може негативно впливати

на їх психологічну, соціально-психологічну та сексуально-еротичну адаптацію. Тому при аналізі причин сексуальної дисгармонії необхідно брати до уваги типи і властивості вищої нервової діяльності кожного з подружжя.

2.3. Свідоме та несвідоме у психічній діяльності

Психікою називають системну властивість високоорганізованої матерії, що полягає в активному віддзеркаленні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом картини цього світу й саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності. Психіка охоплює події минулого, справжнього й можливого майбутнього, причому події минулого виступають у даних досвіду, уявленнях, пам'яті, сьогодення – в сукупності образів, переживань, розумових актів, можливого майбутнього – в спонуканнях, намірах, цілях, а також у фантазіях, мареннях та ін. Завдяки активному й випереджаючому віддзеркаленню органами відчуттів і головним мозком зовнішніх об'єктів людина здійснює дії, адекватні властивостям цих об'єктів, що забезпечує виживання організму, його пошукову та надситуаційну активність. Таким чином, психіку характеризує віддзеркалення образів предметного середовища, в якому діють живі істоти, їх орієнтація в цьому середовищі і задоволення потреби в контактах з нею. За принципом зворотного зв'язку ці контакти, у свою чергу, контролюють правильність віддзеркалення. У людини контрольною інстанцією служить соціальна практика. Психіка, отже, є єдиною циклічною системою, що має рефлекторну історію за своїм типом.

Розуміння рефлекторної природи психіки вперше було висунено І. М. Сеченовим на противагу віками існуючому розумінню психіки як особливої безтілесної суті (душі), з одного боку, і з іншого – запереченню активності психіки й зведенню її до нервових процесів.

У людини психічні процеси мають як усвідомлений, так і неусвідомлений характер.

Свідомість у філософії розглядається як властивість високоорганізованої матерії, що полягає в психічному віддзеркаленні дійсності, як суб'єктивний образ об'єктивного світу. У психології свідомість трактується як психічна діяльність, яка забезпечує узагальнене та цілеспрямоване віддзеркалення зовнішнього світу; виділення людиною себе з довкілля й протиставлення їй себе як суб'єкта об'єкта; цілепокладаючу діяльність, тобто попередня уявна побудова дій та передбачення їх наслідків; контроль й управління поведінкою особистості, її здатність усвідомлювати те, що відбувається як в тому, що оточує, так і у своєму власному духовному світі. Оскільки предмет свідомості – не лише зовнішній світ, але і сам суб'єкт – носій свідомості, остільки одним з істотних аспектів свідомості є самосвідомість.

Свідомість відбиває дійсність у формі відчуттів, образів, уявлення,

мислення, уваги, почуття і волі. Це не природжена функція мозку, природженою є лише можливість виникнення свідомості, яка реалізується та розвивається лише в умовах громадського життя.

Однією з умов гармонійної особистості є узгодженість у її функціонуванні свідомого і несвідомого.

Поняття про несвідоме бере свій початок вивчення від Платона про пізнання – спогад. Уперше концепція несвідомого була сформульована у XVIII ст. Г. В. Лейбніцом, який трактував його як нижчу форму душевної діяльності, що знаходиться за порогом усвідомлених уявлень та "височіє над океаном темних перцепцій".

Відповідно до сучасного підходу несвідоме – це сукупність психічних процесів, операцій та станів, не наведених у свідомості, або форма перероблення інформації, яка не усвідомлюється індивідом, але виявляється у поведінці.

Несвідоме відрізняється від свідомості тим, що реальність, яка відбивається ним, зливається з переживаннями суб'єкта, виключаючи довільний контроль здійснюваних ним дій і оцінювання їх результатів. У несвідомому дійсність переживається особистістю через такі форми уподібнення, ототожнення себе з іншими людьми та явищами, як безпосереднє емоційне відчуття, ідентифікація, емоційне зараження, об'єднання різних явищ в один ряд через співучасть, а не через виявлення логічних протиріч і відмінностей між об'єктами за тими або іншими істотними ознаками.

У несвідомому минуле, сьогодення і майбутнє нерідко об'єднуються в якомусь одному психічному акті (наприклад, у сновидінні). Воно знаходить своє вираження в ранніх формах пізнання дитиною дійсності, її первісному мисленні, інтуїції, афектах, гіпнозі, сновидіннях, звичних діях, підпороговому (субсенсорному) сприйнятті, мимовільному запам'ятовуванні та ін., а також у прагненнях, почуттях і вчинках, причини яких не усвідомлюються особистістю.

Виділяють чотири класи проявів несвідомого:

1. Надсвідоме – рівень психічної активності особистості при вирішенні творчих задач, який не піддається свідомо-вольовому контролю. Неусвідомлювана спонукальна діяльність (неусвідомлювані мотиви і смислові установки) зумовлена тим, що має особистісний сенс бажаного майбутнього. Цей клас явищ був виявлений при дослідженні поведінки суб'єкта після виходу його з гіпнотичного стану, в якому йому нав'ювалася певна програма дій, виконуючи її, людина не могла пояснити причини своєї поведінки.

2. Неусвідомлювані регуляторні способи виконання діяльності, що забезпечують спрямований і стійкий характер її здійснення. Вони лежать в основі регуляції автоматизованих і мимовільних дій (наприклад, процесу рішення завдань) та зумовлюються образами подій, що неусвідомлено передбачаються, й способів дії, що спираються на минулий досвід

поведінки у подібних ситуаціях. Неусвідомлювані стереотипи дій можуть усвідомлюватися особистістю, якщо на шляху звичної автоматизованої поведінки виникне несподівана перешкода.

3. Прояви субсенсорного сприйняття. Це неусвідомлювані дії при навіюванні, зниження почуттів і відчуттів.

Щодо свідомості усі неусвідомлювані психічні переживання ділять на дві групи: досвідомі, або передсвідомі (психологічні установки) та підсвідомі, або післясвідомі (навички, звички, витіснені зі свідомості почуття, думки, уявлення). Доречно вважати таке ділення умовним, оскільки установка особистості виникає на основі актуальної потреби й минулого досвіду, тобто на основі свідомої діяльності.

Виділяють також підсвідомість, яка містить витіснені зі свідомості особисті переживання, і надсвідомість, куди входять засвоєні індивідом інтереси суспільства, що в даний момент не усвідомлюються.

Автор теорії психологічної установки Д. Н. Узнадзе (1949) відмовився від тлумачення несвідомого як того, що поза свідомістю, і надав цьому поняттю цілком повний зміст установки – цілісного змісту психіки, що упереджає деяку її активність. На думку О. Г. Асмолова (1979), несвідоме складається із засвоєних індивідом соціальних норм, так званих надіндивідуальних підсвідомих явищ (ритуали, віра, звичаї й та ін.) і неусвідомлюваних переживань, які спонукають до діяльності (неусвідомлювані мотиви й смислові установки особистості). А. Ф. Зеленський (1986) з усієї різноманітності неусвідомлюваних психічних процесів виділяв настановні (диспозиційні) утворення особистості.

Фіксовані неусвідомлювані установки особистості утворюють звичку, неусвідомлювані психічні переживання – інтуїцію – беззвітний стрибок мислення, який стає можливим у результаті напруженої роботи свідомості. Інтуїтивне неусвідомлюване пізнання об'єкта відбувається несподівано, але готується з урахуванням минулого досвіду, на основі свідомої діяльності людини.

Емоції можуть проходити усвідомлено та неусвідомлено: не усвідомлюються емоційні переживання минулого, зокрема раннього дитинства, навіть ті, які вплинули на формування характеру й поведінку особистості, витісняються у підсвідомість емоції, що суперечать моральній позиції та ідеалам особистості.

Розрізняють такі форми неусвідомлюваних емоцій:

1) емоційні переживання, у яких людина не усвідомлює, не помічає почуття симпатії, що опанувала її, любові та ін.;

2) неправильне визначення характеру емоції, наприклад, особиста образа трактується як обурення чимось аморальним;

3) нерозуміння причини емоції, що виникла;

4) неправильне розуміння зв'язку між емоцією та вчинком, наприклад, людина вважає, що карає дитину для її ж користі, а насправді –

щоб показати свою перевагу.

Неусвідомлювані установки і емоції безпосередньо впливають на сприйняття.

Неусвідомленими можуть бути настрої, відчуття, іноді навіть мислення. Сферу несвідомого складають також витіснені зі свідомості думки, ідеї, уявлення, що втратили свою актуальність. Вони здаються забутими, але згодом можуть повертатися у свідомість й обумовлювати вчинки.

Співвідношення свідомого і несвідомого в психіці людини здавна привертало увагу вчених. Про зв'язок неусвідомлених психічних процесів із поведінкою писали І. Кант, Г. В. Гегель, А. Шопенгауер, Г. Ф. Гельмгольц, І. М. Сеченов.

І. П. Павлов, І. О. Сікорський, Уельс розглядали несвідоме як віддзеркалення дійсності, яке відрізняється від свідомості лише меншою інтенсивністю й чіткістю. Е. Гартман, Д. М. Узнадзе визнавали самостійну суть несвідомого. Зігмунд Фрейд, як уже згадувалося в попередньому розділі, розробив навіть концепцію особистості з позицій співвідношення свідомого й несвідомого. Розглянемо детальніше заснований ним напрям в дослідженні особистості, що зробило великий вплив на розвиток психології та психотерапії.

Фрейдизм пояснює розвиток і структуру особистості ірраціональними, антагоністичними для свідомості психічними чинниками й використовує психотерапію, яка базується на цих уявленнях.

Висунувши вказані принципи як концепцію пояснення, виникнення й лікування неврозів, Фрейд надалі розвинув їх як загальне вчення про людину, суспільство і культуру.

Ядро фрейдизму утворює положення про одвічну таємну війну між прихованими у глибинах індивіда несвідомими психічними силами (головною з яких є сексуальний потяг) та необхідністю вижити у ворожому для цього індивіда соціальному середовищі. Заборони з боку останнього, за термінологією Фрейда "цензура" свідомості, завдають людині душевної травми та пригнічують несвідомі потяги, які прориваються на обхідних шляхах у вигляді невротичних симптомів, сновидінь, помилкових дій (обмовки), витиснення неприємного та ін. Психічні процеси і явища розглядалися Фрейдом з трьох точок зору: топічної, динамічної та економічної.

Топічне означало схематичне "просторове" уявлення структури душевного життя у вигляді різних інстанцій, кожна з яких має своє особливе місце розташування, функції і закономірності розвитку.

Спочатку Фрейд виділяв у топічній системі душевного життя три такі інстанції: несвідоме, передсвідоме та свідомість, взаємини яких регулювалися "цензурою". З початку 20-х рр. він визначає інші інстанції: Я (Его), Воно (Ід) та Понад-Я (супер-Его), причому дві останні відносять до сфери несвідомого. Динамічний розгляд душевних процесів припускав

вивчення їх як форм виявлення визначених, зазвичай прихованих від свідомості потягів, тенденцій і т. п., а також дослідження переходів з однієї підсистеми душевної структури в іншу. Економічний розгляд полягав в аналізі психічних процесів з точки зору їх енергетичного забезпечення (зокрема, енергією лібідо). Енергетичним джерелом, згідно з Фрейдом, є Воно (Ід), яке є осередком сліпих інстинктів або сексуальних, або агресивних, вимагаючи негайного задоволення незалежно від відношення суб'єкта до зовнішньої реальності. За пристосування до цієї реальності відповідає Его, яке сприймає інформацію про навколишній світ і стан організму, зберігає її в пам'яті та регулює дії у відповідь індивіда в інтересах його самозбереження. Супер-Его містить моральні стандарти, заборони і заохочення, засвоєні особистістю переважно несвідомо в процесі виховання. Виникаючи завдяки механізму ідентифікації дитини з дорослим, передусім з батьками, воно виявляється у вигляді совісті та може викликати почуття страху й провини. Оскільки вимоги до Его з боку Ід, Супер-Его та зовнішньої реальності, до яких індивід вимушений пристосовуватися, несумісні, він неминуче перебуває у ситуації конфлікту. Це створює нестерпну напругу, від якої індивід рятується за допомогою "захисних механізмів" – витіснення, раціоналізації, сублімації, регресії.

Важливу роль у формуванні мотивації Фрейд відводить дитинству, яке, на його думку, однозначно визначає характер та установки дорослої людини. Завдання психотерапії він бачить в тому, щоб виявити, визначити травмуючі переживання й звільнити від них особистість шляхом катарсису, усвідомлення витіснених потягів, причин невротизації. З цією метою використовують аналіз сновидінь, метод "вільних асоціацій" та ін. У процесі психотерапії лікар стикається з опором пацієнта, але потім він змінюється позитивною установкою останнього стосовно лікаря, трансфером, завдяки чому зростає "сила Я" пацієнта, який вже усвідомлює джерело своїх конфліктів і зживає їх у "знешкодженій" формі.

Фрейд ввів у психологію низку важливих понять і проблем – несвідомої мотивації, співвідношення нормальних і патологічних явищ психіки, її захисних механізмів, ролі сексуального чинника, впливу дитячих психотравм на поведінку дорослої людини, складної будови особистості, протиріч і конфліктів у психічній організації суб'єкта. У трактуванні цих проблем він відстоював свої твердження про підлеглисть внутрішнього світу й поведінки людини асоціальним потягам, всесиллі лібідо (пансексуалізм), про непримиренний антагонізм свідомості й несвідомого. Ці положення викликали різку критику представників багатьох психологічних шкіл. Психічний чинник, що неадекватно інтерпретується, з'явився у вченні Фрейда у ролі визначального як для тілесного, так і для соціального життя. Намагаючись підпорядкувати цьому чиннику усю історію суспільства й культури, Фрейд, по суті, повністю спотворював їх.

Сучасна психологічна наука визнає, що свідоме і несвідоме можуть бути у співдружності, а також бути як єдине ціле, і вступати в протиріччя

один з одним або фігурувати відносно незалежно один від одного. Більшість учених доходять висновку, що головні напрями у вивченні несвідомого – це дослідження предінформативних (зокрема, предсенсорних) процесів, предвербальних стадій формування думки, мотиваційно-сміслових рівнів людської поведінки, у тій або іншій мірі тих, що здійснюють єдність слова, емоції та поняття, яке характеризує розвинену, зрілу, цілеспрямовану діяльність людини.

Таким чином, під несвідомим у сучасній психології розуміють не все те, що просто не усвідомлюється (наприклад, фізіологічні або автоматизовані психічні процеси), а лише ті неусвідомлювані явища, які чинять мотиваційну дію, тобто впливають на спонукання, емоції, образ думок і дії індивіда. На підставі цих положень грузинським ученим Дмитром Узнадзе та його співробітниками було розроблено теорію неусвідомлюваних психологічних установок, яка визначила прийнятий у нас у країні підхід до проблеми несвідомого як до цілісно-особистісних проявів психіки людини на протигагу психоаналітичному підходу, домінуючому на заході. Проте обидва ці підходи характеризує не лише відмінність, їх об'єднує певна схожість. Сучасний психоаналіз проводять з урахуванням досягнень психології та медицини, у ньому також важливе значення надається методикам вивчення цілісного свідомо-несвідомого Я особистості.

Сам Фрейд визначив як основні відкриття психоаналізу такі положення своєї теорії: 1) затвердження існування несвідомих психічних процесів, що відкидаються свідомістю; 2) затвердження зв'язку подій дитинства з розвитком сексуальності і використання цього зв'язку для пояснення психології дорослої людини.

Поняття сексуальності набуло в психоаналізі розширеного тлумачення. По-перше, сексуальність була до певної міри відокремлена від геніталій та наведена як функція, що пронизує усю життєдіяльність організму й спрямована на отримання задоволення; по-друге, на думку Фрейда, сексуальна функція виникає разом із життям і проявляється з дитинства в характерних феноменах. Третє положення Фрейда зводиться до того, що усі духовні прояви любові і пов'язані з нею емоції є за своїм походженням прагненнями виключно сексуальними, але потім загальмованими або сублімованими. Це положення психоаналізу підривало романтичні уявлення про людські почуття, властиві європейській культурі минулого століття, а твердження, що стосується дитячої сексуальності, зіткнулося з одним із найбільш сильних людських забобонів і викликало вибух обурення.

Фрейд вважав, що сексуальність формується з перших днів існування дитини. Її формування містить три стадії: оральну, пов'язану з процесом годування грудьми, коли відбувається роздратування губ немовляти, анальну – перенесення ерогенної зони в область анусу, про що свідчить довге сидіння на горщику, і генітальну, для якої характерний

інтерес до статевих органів. При цьому Фрейд вважав, що всі люди проходять у своєму розвитку через комплекс гомо- та гетеросексуальну орієнтацію, тобто кожна людина за своєю природою бісексуальна. Крім того, він вважав, що кожному з людей властивий садо-мазохістський комплекс, тобто будь-яка людина здатна стати і садистом, і мазохістом, а також, що всім властивий ексгібіційно-вуаєристичний комплекс, що кожна людина проходить цю стадію, коли любить показувати своє тіло або розглядати голе тіло іншого. На думку Фрейда, людина в таких випадках діє за законами природи, що є нормальним.

Згідно з психоаналізом, дитячі сексуальні переживання, перший еротичний досвід, система поглядів і уявлень про секс визначають особливості особистості, її мотиви, цілі, вчинки. Послідовники фрейдизму ототожнюють сексуальність з лібідо, яке вони розглядають як специфічну внутрішню енергію, що виявляється в сублімованому вигляді та має визначальне значення для індивідуальності особистості.

Значення психоаналізу у вивченні сексуальності полягає в тому, що він допомагає виявити несвідоме, яке, поза сумнівом, є практично в усіх механізмах сексуальної діяльності – у виборі сексуального партнера, виникненні симпатії, антипатії, емпатії, у механізмах конфлікту, причинах аноргазмій, у проблемах гомосексуалізму, садизму, мазохізму та інших перверзних станах.

Розвиваючи теорію формування сексуальності, Фрейд першим відмітив стадійність її розвитку. Він вважав, що статеве самосвідомість з'являється до другого року, від 2 до 7 років формується структура статевої поведінки, з 7 до 14 років – психосексуальна орієнтація. Якщо порушено проходження цих етапів, можливою є патологія, основа для виникнення перверзій. У 16 – 18 років формується еротична культура, здатність кохати та бути коханим, з 18 до 26 років – сексуальна культура. Якщо вона не сформувалася, розвивається сексуальна дисгармонія подружньої або партнерської пари.

Фрейд затверджував обов'язковість сексуального компонента не лише в любові, але й в усіх інших феноменах людського життя. Його постулат про пансексуалізм відводить сексуальному потягу роль основної рушійної сили, що визначає поведінку людей, їх побут і культуру, а також потяг до смерті та руйнування. Ці положення Фрейда спростовані сучасною наукою.

Згідно з уявленнями Фрейда, сексуальне походження мають також багато захворювань, передусім неврози, часто супутні або передуючі статевому розладу. І Фрейд, і його послідовники відводять несвідомому велику роль у генезі неврозів. Думку, що невроз може виникати з дитячого віку, Фрейд підтверджував створеною ним схемою формування дитячої сексуальності. У перші місяці життя дитини, коли в неї вже наявний сексуальний потяг фіксований на власному тілі (аутоеротизм), йому приносить особливе задоволення контакт з материнськими грудьми й акт

смоктання. Головна ерогенна зона – рот. Цей період Фрейд характеризував як оральний період розвитку дитини. Риси орального періоду, на думку Фрейда, зберігаються у людини на все життя й у дорослих виявляються бажанням палити, смоктати, цілувати, жувати гумку. Наступний період – анальний. Ерогенна зона переміщається на анальний отвір та дитина отримує задоволення від акту дефекації. У три роки починається фалічний період, з'являється інтерес до своїх статевих органів, формується едипів комплекс. Це прегенітальний період формування та розвитку лібідо. Наступний період – латентний, такий, що триває з 5 до 10 років. Потім, з 10 – 11 років, настає пубертатний період, коли відбувається статеве дозрівання. Наступний період – генітальний, який характеризується тим, що сексуальні інтереси з власної особистості починають перемикатися на оточення.

Причину неврозу Фрейд бачив у появі у хлопчика статевого потягу до матері, у дівчинки – до батька (едипів комплекс та комплекс Електри), а також в аутоеротичних потягах (мастурбації, нарцисизмі) і гомосексуальних потягах. Фрейд був переконаний, що кожен чоловік у своєму розвитку проходить едипів комплекс і той, хто не може його здолати, захворює неврозом. Механізм розвитку захворювання він розглядав таким чином. У процесі виховання дитина дізнається про заборону сексуального потягу до батьків протилежної статі та він пригнічується. Думки про нього не допускаються до свідомості, витісняються у несвідоме та піддаються амнезії. Сили, що ведуть до пригнічення цих потягів, віддзеркалення, що не допускають їх, у свідомості, Фрейд позначив терміном "цензура", а сам процес пригнічення потягів – "витісненням". Переживання, що виявилися витісненими в несвідоме, дістали назву комплексів.

На думку Фрейда, якщо подальші переживання посилюють комплекси, то або виникає захворювання неврозом, або (що буває у нормі) енергія сексуального потягу, що витісняється, переводиться, сублімується у види діяльності, що допускаються цензурою, – мистецтво, науку, релігію, материнство та ін. Якщо ж цей процес порушується, то афективно заряджені комплекси можуть відірватися від переживань, що породили їх, і приєднатися до яких-небудь уявлень або психічних актів, знаходячи в них своє символічне вираження.

Фрейд виділив також шляхи прориву несвідомого. Він вважав, що комплекси прориваються з несвідомого тільки в замаскованому вигляді та шлях їх прориву – шлях неврозу. Психоаналітик має розшифрувати символічні прояви психічного життя людини і знайти символічні прояви неврозу.

Неврози, які потребують психологічної розшифровки, – це перший шлях прориву несвідомого. Другий шлях – сновидіння. Те, що витіснено зі свідомості, повертається у сновидіння. Важливо знати, що сниться людині (сни, що особливо часто повторюються), оскільки це інформація, що

видається в символічних актах сновидіння.

Третій шлях прориву несвідомого – помилки, описки, обмовки, за психоаналізом вони не випадкові.

Четвертий шлях – прорив несвідомого у випадкових ситуаціях, діях людини в них.

П'ятий шлях – конверсія, перемикання психологічної проблеми на соматичний симптом. Глибинна психологічна проблема завжди вибирає соматичні симптоми, виявляється як символ відрази до ситуації (наприклад, статевий контакт з улюбленим чоловіком викликає у жінки, що піддалася зґвалтуванню, блювоту).

Вітчизняні психологи відкидають висунену Фрейдом ідею протиставлення несвідомого й свідомого та, як ми вже відмічали, розглядають обидві сфери психічної діяльності в тісному зв'язку та взаємодії. Зокрема, Л. С. Виготський писав: "Несвідоме не відокремлене від свідомості якоюсь непереборною стіною. Процеси, що починаються у ньому, мають часто своє продовження у свідомості та, навпаки, багато свідомого витісняється нами у підсвідому сферу. Існує постійний динамічний, неперервний та живий зв'язок між обома сферами нашої свідомості. Несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється у нашій поведінці".

Взаємозв'язок свідомого і несвідомого здійснюється в двох основних формах – генетичній і функціональній.

Установка, інтуїція, звички, компоненти підсвідомості виникають і закріплюються у процесі людської діяльності. У цьому полягає їх генетичний зв'язок, і в цьому сенсі вони – породження свідомості. З іншого боку, свідомість постійно поповнюється елементами, що раніше не усвідомлювалися. Осмислення вчинку дозволяє усвідомити його несвідомі джерела та залучити у сферу свідомості. У психології такий процес називається об'єктивізацією несвідомого. Таким чином, діалектика генетичного зв'язку свідомості і несвідомого полягає в тому, що обидві сфери людської психіки переходять одна в одну.

Функціональний їх зв'язок виражається у спільній участі в процесі регуляції поведінки. При цьому свідомість "включається" лише в ситуаціях, що вимагають аналізу обстановки і ухвалення рішення, в інших випадках "автоматичний" енергетичний режим є економнішим і тому переважним.

Взаємодія не виключає протиріч між свідомістю та несвідомим, і це визначає складність й неоднозначність діяльності людей.

2.4. Механізми психологічного захисту

На стику свідомості та несвідомої психічної діяльності людини знаходиться її особливий феномен – психологічний захист.

Психологічний захист – це регулятивна система, яка використовується особистістю для усунення психологічного дискомфорту,

переживань, загрозливих для Я-образу, і збереження його на рівні, бажаному та можливому для цих обставин.

Механізмами психологічного захисту можуть бути заперечення, витіснення, заміна мотивів, зниження загального рівня спонукань, концептуалізація, механізм умовної приємності або бажаності, "втеча у хворобу" та ін. Психологічний захист є реакцією особистості на психотравмуючу дію, і характер її обумовлений усвідомленими і неусвідомлюваними психологічними установками і особливостями особистості.

Описано багато механізмів психологічного захисту – 200 видів. Виділяють чотири системи адаптивних механізмів, що містять різні механізми захисту: інтелектуальна переробка; заміщаюча діяльність; витіснення; захист на біологічному рівні (захворювання).

Механізм інтелектуальної переробки полягає у свідомому аналізі, розумових операціях над усіма елементами загрозливої ситуації, що викликає дії, спрямовані на захист. Переглядаються усі її елементи: особистості, що беруть участь у ситуації, умови, об'єкти, можливі виходи з ситуації та її наслідки. Здійснюється свідомий перебір, відбір, побудова, оцінювання, пошук й впорядкування діяльності всередині ситуації.

Мета роботи цієї захисної системи – змінити ситуацію, замінити її іншою з тим, щоб вона нормалізувалася і припинила бути навантаженням.

Система заміщаючої діяльності полягає у відверненні від загрозливої ситуації. Щоб захиститися від обтяжливих переживань, людина захоплюється своїм хобі, спортом, взагалі будь-якою діяльністю – музикою, полюванням і т. ін., може змінити стиль свого соціального життя – брати участь в яких-небудь компаніях й т. ін. Така поведінка може бути односпрямованою, тобто спрямованою на якийсь один вид діяльності, що відволікає від неблагополучної ситуації, та різноспрямованою. І у тому, і в іншому випадку відбувається відвернення від осередку ураження, переклад, перерозподіл психічної енергії по інших каналах, тобто сублимація.

Мета заміщаючої діяльності – не перебудова самої ситуації, а зміна відношення до неї.

Система витіснення – вилучення, вигнання зі свідомості травмуючої ситуації й усіх її елементів. Людина начисто забуває про ситуацію, що склалася, ніколи не згадує і навіть якщо їй нагадують про неї, у той же час забуває, неначе її і не було.

Три перераховані системи – механізми захисту психологічного рівня. Коли вони не спрацьовують або недостатні для зняття психічної напруги, захист передається на соматичний рівень і можуть виникнути астма, гіпертонічна хвороба, інфаркт та ін. Отже, психологічний захист на біологічному рівні – це хвороба.

При першій системі психологічного захисту – інтелектуальній переробці – увесь контроль ситуації знаходиться на рівні свідомості. При

системі заміщаючої діяльності захист працює на рівні свідомості тільки спочатку: на рівні свідомості – лише поштовх до позиції: "не хочу про це думати", а потім здійснюється неусвідомлюваний вибір "чим зайнятися"? – захист переходить на рівень підсвідомості. Таким чином, на рівні свідомості відбувається тільки відштовхування від травмуючої ситуації.

Система витіснення – повністю підсвідома, така, що не містить свідомих елементів, але її можна усвідомити ретроспективно.

Захист на біологічному рівні повністю неусвідомлюваний, і механізми її виникнення, зв'язок з психотравмуючою ситуацією простежити практично неможливо.

Найбільш ефективна система психологічного захисту – інтелектуальна переробка, спрямована на реорганізацію самої ситуації, ліквідацію умов, які сприяють її виникненню і самого особистісного конфлікту. Менш ефективною є система відволікаючої діяльності. Вогнище неблагополуччя зберігається, і, отже, ефект може бути тільки тимчасовим.

При витісненні конфлікт вилучений зі свідомості, але у психіці він залишається й у будь-який момент неблагополуччя може актуалізуватися. Так може складатися вогнище невротичних конфліктів, яке з часом виливається в невроз. Витіснення чинить шкідливу дію – в даний момент полегшуючи переживання, створює загрозу на майбутнє.

При захисті на біологічному рівні людина відволікається від травмуючого моменту, але потрапляє в ситуацію ще складнішу, що дезорганізує усе життя.

Усі психологічні захисні системи виробляються відповідно до структури особистості. Наприклад, система інтелектуальної переробки потребує високого рівня інтелекту (великої енергії розумових процесів, оперативності мислення), інакше такий захист не здійсниться. Система заміщаючої діяльності можлива за наявності соматичного здоров'я і достатньої психічної енергії. Для психастеника, що перебуває в стані пригніченості, тривоги, така система захисту неможлива, для неї просто немає фізичної і психічної основи.

Система витіснення формується при якому-небудь неблагополуччі у регуляції психічної діяльності. Це невротична система, система зривів, припинення дій, щоб уникнути посилення конфлікту і, отже, розлад, зрив регуляції психічної діяльності. Для такого зриву має бути основа – хвороба, фізичне або психічне перенапруження та ін. Витіснення спочатку не може виникнути без якого-небудь неблагополуччя у біографії.

Основа для виникнення захисту на біологічному рівні – відсутність умов для формування психологічних механізмів захисту, коли навантаження від психотравмуючої ситуації містить біологічний рівень реагування організму, має місце органодіалект за Адлером. Тут чітко виявляється зв'язок між психікою та сомою, й органодіалект може навіть перешкоджати формуванню захисту психологічного рівня, вступаючи в дію перш, ніж сформується яка-небудь інша система захисту.

Перша і друга системи добре поєднуються між собою, кожна з них доповнює, посилює іншу. Але перша – інтелектуальна переробка, погано поєднується з третьою – витісненням, оскільки те, що має бути проаналізовано – воно витіснене, а те, що зафіксовано на рівні свідомості, - посилює ситуацію. У результаті чоловік залишається без усякого захисту, не може протистояти надсильним навантаженням, і виникає невроз.

Становлення систем психологічного захисту закінчується з настанням психічної зрілості. Інтелектуальне перероблення та заміщаюча діяльність у дитинстві неможливі, тоді як витіснення властиве й маленьким дітям.

2.5. Мотивоутворення сексуальної поведінки

Мотивація, будучи динамічним процесом, пов'язана з усіма елементами поведінки: актуалізацією потреби, виникненням і формуванням мотиву, цілеутворенням, вибором шляхів досягнення мети, прогнозуванням можливих результатів, ухваленням рішення, контролем і корекцією дій, аналізом наслідків, що настали. Аналогічна і динаміка мотивації сексуальної поведінки, що також виконує відбивну, спонукальну, регуляторну та контролюючу функції.

Мотивація поведінки відбиває не лише ситуацію, в якій вона реалізується, але й попередній вплив соціального середовища. Внаслідок відбивної функції мотивації відбувається актуалізація потреби в конкретній життєвій ситуації. Спонукальна її функція обумовлює виникнення мотиву й формування мети поведінки. Регуляторна функція визначає вибір шляхів досягнення мети, прогнозування можливих результатів, ухвалення рішення. Нарешті, в результаті контролюючої функції мотивації здійснюються внутрішній контроль й корекція дій, аналіз наслідків, що настали.

Об'єктивні явища, що сприймаються особистістю, проходять через фільтр мотиваційної сфери, яка накладає особистісний сенс на будь-яке формоване віддзеркалення.

У тих випадках, коли витoki мотивації поведінки лежать у соціальному середовищі, що взаємодіє із суб'єктом, безпосередньою спонукальною силою виступає сама мотивація і особистісно актуальна потреба, яка трансформується у конкретний мотив і предметну мету (потреба, спонукання).

Аналіз мотиваційної сфери особистості показує, що спонукальною силою поведінки виступають не лише самі потреби, але й інтереси, емоції, звички, сформовані на основі потреби. Регулятивна функція мотивації поведінки підпорядкована спонуканню та вибору мети, характер мотивації визначається зазвичай на стадії формування мотиву або цілеутворення, а у стадії вибору шляхів досягнення мети суб'єкт остаточно визначає можливість реалізації поведінки відповідно до своїх особових якостей та

особливостей.

Контролююча функція мотивації поведінки набуває особливого значення на останніх етапах мотиваційного циклу. У структурі самоконтролю виділяють дві складові: контролюючу та еталонну, тобто те, що контролюється, і те, з чим воно порівнюється (норми поведінки, правові, етичні та естетичні норми).

Дані досліджень (Ю. М. Антонян, Є. Г. Самовичев, 1986) свідчать про те, що мотиви поведінки реалізуються в двох формах: суб'єктивно-особистісній та поведінковій. Це повністю відноситься й до сексуальної сфери. Статевий акт може здійснюватися за різними мотивами, так само як один і той же мотив може приводити до різних форм статевого акту.

Ця закономірність пов'язана з тією обставиною, що мотивація будь-якої поведінки, у тому числі й сексуальної, визначається не окремими рисами, а усією особистістю людини. Проте можна простежити певну залежність виду сексуальної поведінки людини від її переважних, домінуючих рис.

Існують різні типи сексуальної мотивації, зокрема, Г. С. Васильченко (1985) виділяє чотири її типи: ігровий, гомеостабілізуючий, шаблонно-регламентований та генітальний, також можна відмітити й ряд інших. Проте оптимальними типами сексуальної мотивації, які сприяють становленню і збереженню сексуальної гармонії подружжя (партнерів), слід вважати взаємно-альтруїстичний та комунікативно-гедоністичний типи. Вони є напрямом у сексуальній етиці, що затверджує взаємну насолоду як вищу мету й основний мотив сексуальної поведінки подружжя (партнерів). Взаємне прагнення дати один одному насолоду є рушійним початком, що зумовлює усі їх дії. В основі цих типів сексуальної мотивації, як видно з назви, лежать чотири принципи: 1) взаємність; 2) альтруїзм; 3) комунікація; 4) гедонізм.

Сексуальний альтруїзм – це система ціннісних орієнтацій особистості, при якій центральним мотивом і критерієм моральної оцінки поведінки є прагнення дати вище задоволення партнеру. В основі поняття альтруїзму лежить ідея безкорисливості, що здійснюється в інтересах кожного з партнерів і що не припускає іншої винагороди. Механізмом виявлення альтруїзму може виявитися ситуативна альтруїстична установка, яка актуалізується в діях суб'єктів у конкретних сексуальних ситуаціях.

Сексуальний альтруїзм може стати усвідомленою ціннісною орієнтацією, що визначає сексуальну поведінку особистості в цілому. Реальна значущість взаємно-альтруїстичної і комунікативно-гедоністичної сексуальної поведінки особистості визначається характером тих цінностей, на яких базуються взаємини подружжя (партнерів), та їх сексуальною культурою.

Комунікативний характер сексуальної поведінки визначається розумінням того, що статевий акт і сексуальна поведінка є однією з форм

спілкування.

Комунікація – смисловий аспект соціальної взаємодії. Оскільки сексуальність людини – парна функція, здійснювана в умовах прямих статевих стосунків, вона містить разом із анатомо-фізіологічним особистісний та комунікативний аспекти.

На сексуальну поведінку, окрім усіх розглянутих вище чинників, накладає свій відбиток психосексуальний тип, до якого відноситься чоловік або жінка.

С. С. Лібіхом (1983) розроблено таку класифікацію психосексуальних типів чоловіка та жінки:

1. Жінка-мати. Прагне до опіки, захисту свого партнера. Слабкість чоловіка служить для неї сексуальним подразником, входить у структуру очікуваних ласок.

2. Жінка-жінка: а) агресивного типу – прагне до перемоги над чоловіком, в його ласках чекає покірності, навіть приниження; б) пасивно-підпорядкованого типу – прагне підкорятися "сильному чоловікові", в ласках віддає перевагу натиску, силі.

3. Жінка-донька. Її ідеал – старший за віком, досвідчений чоловік, у ласках цінує "мистецтво", схильна до психологічних збуджуючих впливів.

Відповідні типи чоловіків:

1. Чоловік-батько. Літній, з великим сексуальним досвідом. У жінці любить слабкість, підлеглість.

2. Чоловік-чоловік: а) агресивного типу – схильний до елементів "насильства", "оволодіння" в ласках; б) пасивно-підпорядкованого типу – схильний ідеалізувати "сильну" жінку, цінує її авторитарність, підкреслює свою залежність від неї.

3. Чоловік-син. Несамостійний, підпорядкований, іноді психічно й фізично інфантильний, схильний до наслідування.

Сприятливе поєднання психосексуальних типів, таких, наприклад, як чоловік-батько та жінка-донька, агресивного варіанта типу чоловік-чоловік і пасивно-підпорядкованого – типу жінка-жінка та ін., сприяє збереженню подружньої гармонії, й, навпаки, – неблагосприятливе поєднання у парі психосексуальних типів чоловіка та жінки може сприяти розвитку дисгармонії або посилювати її. Особливо несприятливе поєднання їх агресивних або пасивно-підпорядкованих варіантів.

Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ

3.1. Короткі відомості про соціальну психологію

Соціальна психологія – наукова дисципліна, що вивчає закономірності поведінки та діяльності людей, зумовлені їх відношенням до соціальних груп, а також психологічні характеристики самих цих груп. Вона має головним своїм завданням вивчення таких феноменів, як сприйняття та розуміння людьми один одного; наслідування, навіювання, переконання; лідерство й керівництво; згуртованість й конфліктність; стосунки й установки. Спілкування розглядається при цьому на різних рівнях – міжособистісному, інституціонально-особистісному, офіційно-формалізованому. В результаті спілкування складається соціально-психологічна структура особистості, особливості малих соціальних груп, зокрема сім'ї, й психологія більш широких спільностей (народів, шарів суспільства та ін.).

Психологія суспільства як сторона та рівень суспільної свідомості існує з моменту виникнення людського суспільства. Витоки багатьох сучасних соціально-психологічних проблем можна виявити в концепціях Платона й Аристотеля, а в самостійну область знання вона стала складатися з середини XIX століття. Початком існування соціальної психології як науки, що має власний методологічний апарат, вважають роботи Мак-Дугалла й американського соціолога Е. Роса, які вийшли одночасно у 1908 р. Виникнувши на стику психології та соціології, вона увібрала в себе досягнення обох наук, забезпечивши необхідний зв'язок між вивченням людини і суспільства.

Вивчення соціальної детермінації соціально-психологічних явищ допомагає зрозуміти природу цих явищ і свідчить про три історичні рівні їх розвитку. На першому рівні соціальне лише коригує природне й біологічне, такі органічні потреби, як голод, спрагу та ін. На другому рівні історичні умови вже мають загальнолюдський, соціально-демографічний характер (наприклад, спадкоємність поколінь, статевовікові відмінності та усі форми психічного віддзеркалення). На третьому рівні соціальної детермінації соціально-економічні та політичні умови стають вирішальними чинниками соціалізації особистості, формування її найближчого оточення та включення у більш широкі спільності.

Центральною ланкою сучасної соціальної психології є її концептуальний (понятійний) апарат, що виражає структуру особистості, малих груп і психологічні стани "масових явищ". (Є. С. Кузьмін, 1979). Експериментально-теоретичні дослідження дозволяють побудувати диспозиційну структуру особистості та визначити такі її характеристики, як ціннісні орієнтації, стосунки, установки, ролі. Корируючи їх, можна

цілеспрямовано впливати на формування й розвиток особистості. У малих групах виділяють такі основні елементи, як цілі, організаційна структура й динаміка, дія на ці елементи дозволяє підвищувати ефективність життєдіяльності малих груп, у тому числі сім'ї. Дослідження й практика в галузі більш широких спільностей відкривають можливість вдосконалення засобів масової інформації та масових процесів. Об'єктами вивчення соціальної психології є також особливості оцінних суджень групи, процеси лідерства та керівництва та ін. Істотне місце серед соціально-психологічних явищ займають національні психологічні особливості, устої, звичаї, звички, наслідування, навіювання, психологічні особливості маси, натовпу.

При всій різноманітності соціально-психологічних явищ основним джерелом їх виникнення, як уже відзначалося, служить процес спілкування між людьми. Відмінність соціальної психології від соціології та інших громадських наук полягає в тому, що вона вивчає безпосередні форми спілкування, тоді як соціологія – глибокі громадські стосунки. Це кардинальна відмінність, оскільки у безпосередньому спілкуванні, окрім соціально опосередкованих громадських стосунків (значення соціально-економічного статусу при виборі партнерів та ін.), виявляються вікові, статеві та інші демографічні чинники, що істотно впливають на безпосереднє спілкування (симпатії, антипатії, сприйняття й розуміння один одного).

Усі факти буденної свідомості та ідеологічних форм свідомості стають соціально-психологічними фактами тільки через спілкування особистості з іншими людьми, через безпосередній контакт людини з людиною, через призму досвіду індивіда та його установки, тобто через мікросередовище.

Як видно, міжособистісні стосунки охоплюють широкий діапазон явищ, але усі вони можуть бути класифіковані з урахуванням трьох компонентів взаємодії: це сприйняття та розуміння людьми один одного, міжособистісна привабливість (потяг й симпатія), взаємовплив і поведінка (зокрема, рольова). Привабливість для людини є головним регулятором стійкості, глибини, інтимності міжособистісних стосунків; сприйняття й розуміння, поведінка людей може мати широкий діапазон відмінностей, але основним критерієм оцінювання міжособистісних стосунків при цьому служить стан задоволеності – незадоволення. Симпатії – антипатії, привабливість – непривабливість є близькі, але не тотожні поняття. Перше з них характеризує тільки емоційне відношення людини до людини, друге, ширше, містить елемент тяжіння.

Взаємне тяжіння людей – взаємна залежність, яка суб'єктивно сприймається, є безпосередньою або опосередкованою, реальною або бажаною. Тяжіння не обов'язково супроводжується станом задоволення. Привабливість можна вважати синонімом тяжіння, хоча вона дещо відрізняється від нього, включаючи емоційно забарвлене переживання.

Міжособистісна привабливість пов'язана із взаємністю стосунків і припускає обов'язковий безпосередній контакт і може бути зафіксована у діаді.

Привабливість взагалі та міжособистісна привабливість зокрема – перша фаза стосунків, взаємодії людей. Вона може виникнути навіть при зоровому контакті та, якщо не зникне, після безпосереднього й досить тривалого спілкування може перейти у приятельські, товариські, дружні або інтимно-любовні стосунки.

Потреба людини в спілкуванні є цілком самостійним внутрішнім стимулом, незалежним від потреб у їжі, у сексуальному задоволенні та ін. Вона виникає у дитини мало не з моменту народження та виразно виявляється у півтора-два місяці. З цієї миті людина стає й об'єктом, й суб'єктом симпатій та антипатій. Симпатія є емоційна позитивна установка на об'єкт, антипатія – почуття, протилежне до симпатії, любові, це позиціонування самого себе на противагу іншій особистості. Любов можна назвати почуттям самовідданої прихильності, "абсолютної злитості". Максимальна взаємна прихильність означає неможливість роздільного існування двох суб'єктів.

Взаємну симпатію можна розглядати як умову та результат сумісності двох особистостей. Сумісними слід вважати такі явища, при з'єднанні яких виявляється їх цілісність, й тих людей, які у відомому сенсі неділимі, об'єднані внутрішньою єдністю.

Сумісність, з одного боку, є умовою виникнення міжособистісних симпатій, з іншого – є результатом позитивних взаємин, що встановилися. Сумісність людей прямо не пов'язана з продуктивністю, на відміну від тієї, що спрацьовує, у якій вона є головним компонентом. Та, що спрацьовує, – ефект взаємодії індивідів, що приводить до максимальної успішності (у спільній роботі) при мінімальних енергетичних витратах (на діяльність і взаємодію) при суб'єктивній задоволеності спільною роботою та високому взаєморозумінні. Сумісність – ефект взаємодії індивідів, що призводить до максимальної суб'єктивної задоволеності партнерів один одним при досить високих енергетичних витратах і значній взаємній ідентифікації. Таким чином, суб'єктивна задоволеність – головний компонент сумісності.

Еталоном сумісності можна вважати гармонійні подружні пари з максимально можливою ідентифікацією; а "еталоном" несумісності – пари суб'єктів, які ухиляються один від одного з мінімальною задоволеністю і дуже малою мірою ідентифікації. Еталоном спрацьовування є пари індиферентних один до одного суб'єктів, що досягають максимального успіху в спільній роботі при мінімальних енергозатратах і досить високій суб'єктивній задоволеності.

Запропоновано таку класифікацію чинників, що визначають міжособистісну привабливість (тяжіння, симпатію), сумісність і спрацьовування людей:

1. Ступінь (тип) взаємозв'язку індивідів, що визначає значущість усіх

інших чинників: а) приятельські стосунки (знайомства); б) товариські стосунки (зокрема, виробничі); в) дружні стосунки (близькі інтелектуальні й інтимно-емоційні зв'язки); г) подружні стосунки (взаємозв'язок, що доповнюється сексуальними стосунками).

2. Подібність – контраст партнерів за індивідними (природними) й особистісними характеристиками і уявленнями про себе ("Я – концепція") та про іншого партнера.

3. Рівень психологічних характеристик, на якому виявляється подібність – контраст.

4. Ієрархія якості за ступенем їх значущості: а) об'єктивна значущість особистісних якостей; б) суб'єктивна значущість (відмінності за ступенем значущості тих чи інших особистісних якостей для кожної окремої людини).

5. Тривалість збереження зв'язків, яка міняє значення чинників, що визначають міжособистісні стосунки.

6. Вікові особливості людей та їх роль у регуляції міжособистісних стосунків: а) при виникненні цих стосунків; б) їх стійкість і збереження; в) діапазон вікових відмінностей, що допускає виникнення, стійкість й збереження певного типу міжособистісних стосунків.

7. Статеві відмінності й характер взаємодії міжособистісних стосунків в одностатевих й різностатевих парах. У кожному типі пар можуть діяти різні механізми регуляції тяжінь – відштовхувань, симпатій – антипатій.

8. Кожен окремий випадок міжособистісних стосунків конкретних людей має свою індивідуальність, неповторність, пов'язану з унікальністю історії життя кожної людини та кожної групи.

9. Група людей входить у складні й різноманітні зв'язки з іншими групами та стає органічною частиною суспільства. Цей факт зумовлює появу багатопланових проблем соціальної психології.

3.2. Характеристика міжособистісних стосунків у парі

Характер міжособистісних стосунків, що значною мірою визначає гармонію пари, зумовлено рівнем соціальної, соціально-психологічної та сексуально-поведінкової адаптації, а також спрямованістю особистості, такими її психологічними характеристиками, як домінуюча мотивація й ціннісні орієнтації.

У структурі міжособистісної взаємодії виділяють три взаємозв'язані компоненти, які дещо розрізняються у різних дослідників: практичний, афективний, гностик (О. О. Бодальов, 1982); поведінковий, афективний, когнітивний (Я. Л. Коломинський, 1976); регулятивний, афективний, інформативний (Б. Ф. Ломов, 1981). Розрізняють також різні феномени міжособистісної взаємодії: взаєморозуміння, взаємовплив, взаємні дії, взаємини, міжособистісне спілкування, сумісність. Основні функції процесу взаємодії (комунікації) полягають у досягненні соціальної спільності при

збереженні індивідуальності кожного його учасника. В окремих актах комунікації реалізується управлінська, інформативна, емотивна та фатична (пов'язана зі встановленням контактів) функції. За співвідношенням цих функцій умовно виділяють повідомлення: спонукальні (переконання, навіювання, наказ, прохання); інформативні (передача реальних або вигаданих відомостей); експресивні (збудження емоційного переживання); фатичні (встановлення та підтримка контакту).

У психології розрізняють такі рівні спілкування: дефініція – спілкування, що не супроводжується емоційною реакцією; ідентифікація – перейняття на себе ролі іншого, ототожнення з ним; емпатія – співпереживання. Усі ці рівні властиві й сексуальному спілкуванню. Порушення сексуального здоров'я нерідко деформує процес спілкування внаслідок зміни основних його компонентів – проекції та інтропроекції. У наше століття – століття комунікації – зростає інтенсивність спілкування й розширюються міжособистісні контакти, але вони менш насичені емоційно, й потреба у спілкуванні залишається незадоволеною. Це стосується не лише соціального, але й інтимного спілкування.

Міжособистісні стосунки – суб'єктивно переживані зв'язки між людьми, що об'єктивно виявляються у характері й способах міжособистісної взаємодії, тобто взаємних впливів, що здійснюють партнери один на одного у процесі їх спільної діяльності та спілкування. Це система установок, орієнтацій та очікувань партнерів (подружжя) один відносно одного, що визначаються змістом й організацією спільної діяльності та цінностями, на яких ґрунтується спілкування.

Міжособистісні стосунки розрізняються не лише кількісно, але й якісно. Вони характеризуються позитивністю, індиферентністю, негативністю переживань й співпереживань, адекватністю й неадекватністю взаєморозуміння, готовністю до співпраці, бездіяльністю та до опору один одному. Міжособистісні стосунки охоплюють широкий діапазон явищ. Це сприйняття, розуміння один одного, міжособистісна привабливість (тяжіння та симпатія), взаємовплив й поведінка. Головний регулятор міжособистісних стосунків – привабливість людини для людини.

Розглядаючи процеси спілкування, діяльності в їх співвідношенні з сексуальністю, необхідно виходити з того, що ці явища взаємозв'язані й взаємозумовлені. Порушення сексуального здоров'я може впливати на процеси спілкування та діяльності, а порушення останніх може призводити до розладу сексуального здоров'я.

Відповідність самооцінки подружжя, рівня домагань кожного з них й оцінок, що даються подружжям один одному, – одна з найбільш важливих і стабільних умов сексуальної гармонії. Навіть при достатньому збігу ціннісних орієнтацій подружжя невідповідність самооцінки й особливо неадекватність рівня домагань служить постійним джерелом конфліктів.

Під рівнем домагань людини розуміють сформовану у нього на основі минулого досвіду відносно стійку установку на певний рівень

досягнень, що детермінується мірою складності цілей, які людина ставить перед собою. Рівень домагань відіграє важливу роль у задоволенні життям. Занижений рівень домагань розслабляє, розхолоджує людину, заважає прояву її потенційних можливостей, завищений – породжує у неї ілюзії та розчарування при зіткненні з реальними результатами своєї діяльності. Чим частіше людині вдається досягти поставленої мети, реалізувати свої наміри, чим частіше вона виходить переможцем із складних ситуацій, тим ближче вона до типу особистості, яка характеризується упевненістю у своїх силах, оптимізмом, урівноваженістю, лояльністю до стану речей, що склався. І навпаки – чим рідше людині вдається досягти бажаного, тим агресивнішою, більш неврівноваженою вона стає.

Невміння розміряти вимоги до себе з вимогами до інших, зокрема, неадекватно завищений або занижений рівень домагань щодо своїх сексуальних можливостей, може бути головною причиною подружніх конфліктів й сексуальної дисгармонії.

3.3. Рольова сумісність і емоційно-комунікативна єдність подружжя

Рольова сумісність пов'язана з рольовою адекватністю та узгодженістю сімейних цінностей подружжя. Реалізація сімейних функцій забезпечується рольовою співпрацею членів сім'ї. Сумісність установок відносно сімейного устрою є істотним аспектом психологічної сумісності. Узгодженість сімейних цінностей та установок відносно розподілу ролей між подружжям прямо пов'язана з рівнем благополуччя подружніх стосунків.

Як впливає з результатів спеціальних досліджень, серед усіх показників рольової відповідності дружини найбільш впливає на задоволеність шлюбом чоловіка відповідність інтелектуальних якостей дружини його рольовим очікуванням. Цей показник корелював з усіма характеристиками шлюбу: оцінкою взаємної любові та поваги подружжя, взаєморозумінням, схожістю поглядів на життя, задоволеністю спільним проведенням дозвілля. Показники рольової відповідності кожного з подружжя корелювали зі схожістю рольових очікувань й відношенням до праці.

Серед дослідженого нами подружжя 63% жінок вважали, що чоловік має бути передусім батьком, вихователем дітей, 40% – що він має бути хазяїном, і 35% – главою сім'ї. В той же час тільки 17% чоловіків, на думку їх дружин, займалися вихованням дітей, 37% – розподіляли бюджет, 26% робили покупки й 13% прибирали, готували їжу. Чоловіки також у 46% випадків вважали, що мають бути вихователями дітей, але займалися вихованням, по власному визнанню, тільки 22%. Досить тісно корелювали уявлення чоловіків й жінок про чоловіка як добувача з його реальною

роллю в цій сфері сімейного життя.

Досить узгоджено виглядали уявлення подружжя про роль жінок у сімейному житті з їх реальною поведінкою. Основним завданням жінок у сім'ї, згідно з їх власною оцінкою та оцінкою чоловіків, є виховання дітей. І чоловіки, і дружини визнали це головним завданням у 76% відповідей. При цьому 78% чоловіків і 83% жінок відмітили, що в їх сім'ї вихованням дітей переважно займається дружина, тобто реальність дуже жорстко корелює із статеворольовими стереотипами, що склалися.

На стійкість цих стереотипів, як виявилось, істотно впливали рівень освіти і соціальний статус респондентів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Ідеал чоловіка та жінки в уявленні різних чоловіків і жінок залежно від рівня освіти (дані – у %)

Ідеальний образ	Чоловіки	Жінки	Освіта		
			середня	середня спеціальна	вища
Уявлення чоловіків					
Батько – вихователь дітей	46	63	43	61	56
Хазяїн	43	40	53	41	38
Коханець	19	26	10	18	30
Добувач	27	27	34	26	25
Захисник	16	19	22	18	16
Глава сім'ї	44	35	52	33	39
Уявлення жінок					
Мати – вихователька дітей	76	76	82	75	73
Хазяйка	49	36	63	39	37
Коханка	25	20	10	16	31
Добувач	4	2	4	3	2
Хранителька сімейного вогнища	55	47	45	50	54
Глава сім'ї	2	3	3	3	1

Так, у особистостей з середньою освітою образ чоловіка асоціюється з положенням хазяїна, голови сім'ї. Подібні орієнтації ближчі до уявлень традиційної маскулінності, вони позначаються й у реальному сімейному житті. Традиційна система статевої стратифікації, характерна для менш освіченої частини опитаних, найбільшою мірою виявилася у характеристиках жіночого образу. Три чверті відповідей респондентів із середньою освітою, як видно з тієї ж таблиці, пов'язували ідеал жінки з роллю матері та хазяйки. Для особистостей з вищою освітою уявлення про

поляризацію чоловічих і жіночих соціальних ролей менш характерно. Особливо це виявляється відносно образу ідеального чоловіка. Перше місце серед можливих його функцій відводиться ролі батька – вихователя дітей (56%), далі слідують більш традиційні функції глави сім'ї та хазяїна, але вони виражені не так рельєфно й не є в такій мірі домінуючими. Іншими словами, ідеал чоловіка в уявленнях подружжя з вищою освітою виглядає більш універсальним, багатофункціональним.

Ясно виражені й відмінності залежно від рівня освіти в оцінюванні ідеалу чоловіка та жінки з точки зору їх сексуально-еротичних функцій. Майже однакове число і чоловіків, і дружин (відповідно 31 і 30%) вважали, що чоловік має бути передусім коханцем, а жінка – коханкою, серед особистостей із спеціальною середньою освітою так вважали відповідно до 16 і 18%, а серед подружжя з середньою і незакінченою вищою освітою – по 10% тих та інших.

Значення сексуально-еротичних рис в образі чоловіка та жінки залежало і від стажу подружнього життя: воно зростало до максимуму до 15–20 років шлюбу, а потім починало знижуватися.

Оцінка значущості сексуальних стосунків та їх якісної сторони була вищою у подружжя з вищим рівнем освіти (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Залежність ставлення до сексуального життя від рівня освіти подружжя
(дані – у %)

Оцінка сексуальної сфери	Чоловіки	Жінки	Освіта		
			серед- ня	середня спеціальна	вища
Сексуальні стосунки посідають одне з головних місць у житті людини	45	32	32	36	42
Гармонійне статеве життя визначає подружнє щастя	42	32	32	32	42
Гармонійне статеве життя є однією з головних життєвих цінностей	32	23	18	24	33
Сексуальні стосунки у сім'ї доставляють радість й задоволення	78	63	63	67	75
Іноді секс здається більш обтяжливим, ніж приємним	18	28	27	26	19
Секс перетворився на рутинне й нудне заняття	3	3	5	2	3
Секс являє собою тягар	1	4	3	3	2

Від рівня утворення подружжя залежала й емоційно-комунікативна єдність сім'ї, значущість для подружжя цієї сторони сексуальних взаємин. Із табл. 3.3 видно, що дві третини опитаних із вищою освітою вільно обговорюють свої сексуальні дії і використання протизаплідних засобів,

більше половини з них часто говорять про любов один до одного, тоді як подружжя з середньою освітою робить це значно рідше, що свідчить про менш емоційно забарвлену сексуальну поведінку.

Таблиця 3.3

Залежність комунікативної функції сім'ї в сексуальній сфері від рівня освіти подружжя (дані – у %)

Комунікативні функції сім'ї в сексуальній сфері	Освіта		
	середня	середня спеціальна	вища
Обговорюють між собою свої сексуальні дії, переваги	49	52	62
Обговорюють використання протизаплідних засобів	47	52	61
Часто говорять про те, що люблять дружину, чоловіка	37	48	54

Важлива сторона комунікативної функції сім'ї – взаємна підтримка подружжя. Потреба в такій підтримці, можливість знайти в дружині опору, захист у різноманітних життєвих колізіях – важливий показник високого рівня міжособистісних стосунків подружжя. У цілому ця потреба значно вище у жінок, ніж у чоловіків, які набагато рідше звертаються за допомогою дружини у важких життєвих ситуаціях. У той же час виразно простежується ще одна тенденція: чим більш гармонійні стосунки у сім'ї, тим вище потреба обох партнерів у взаємній підтримці. Це видно з даних табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Зв'язок потреби у взаємній підтримці з подружньою гармонією (дані – у %)

Подружжя звертається один до одного за підтримкою й допомогою	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Майже завжди	75	23	58	19
Іноді	25	52	33	50
Практично ніколи	0	25	8	31

Подружній гармонії сприяє емпатія у сфері дозвілля. З даних табл. 3.5 видно, що в гармонійних сім'ях дружини вважають за краще проводити вільний час разом набагато частіше, ніж у дисгармонійних.

Таблиця 3.5

Зв'язок подружньої гармонії зі ставленням подружжя до спільного проведення вільного часу (дані – у %)

Перевага віддається спільному проведенню дозвілля	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Завжди	74	27	70	25
Не завжди	23	50	20	54
Ніколи	0	21	6	19

Слід зазначити, що ставлення до проведення дозвілля у бездітних сім'ях, які склалися порівняно недавно, може стати домінуючим мотивом, а розбіжність у цьому відношенні – причиною сексуальної дисгармонії.

І, нарешті, один із найбільш важливих показників міжособистісних стосунків подружжя – спілкування в сексуальній сфері. Використання коефіцієнта спілкування в цій області дозволило отримати дані, наведені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Залежність подружньої гармонії від рівня спілкування у сексуальній сфері

Жінки		Чоловіки	
задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
6,3	2,1	6,0	2,7

Примітка. Максимальний рівень спілкування відбиває коефіцієнт 8...10, мінімальний – коефіцієнт 0...4.

Нижче у табл. 3.7 наведені дані щодо обговорення сексуальних фантазій у гармонійних і дисгармонійних сім'ях.

Таблиця 3.7

Обговорення сексуальних фантазій у гармонійних і дисгармонійних сім'ях (дані – у %)

Про обговорення своїх сексуальних фантазій	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Розповідають чоловікові (дружині)	28	6	36	10
Не розповідають	67	92	62	90

Та обставина, що навіть у гармонійних сім'ях коефіцієнт спілкування в сексуальній сфері не досягає максимальних значень, відбиває певну скутість подружжя порівняно із спілкуванням в інших сферах життя, що пов'язано, мабуть, із наявністю і стійкістю норм суспільної свідомості, що оголошують цю тему закритою для обговорення. При цьому якщо такі атрибути сексу, як способи контрацепції, бажання або небажання сексуального контакту, пози, яким віддається перевага, та ін., досить часто є предметом обговорення, то сексуальна сторона власного внутрішнього світу охороняється значно більш суворо. Наприклад, про свої сексуально-еротичні фантазії подружжя розповідають один одному досить рідко (табл. 3.7).

У дисгармонійних сім'ях дружини не уміють і не хочуть обговорювати свої почуття й сексуальні стосунки, що згубно позначається на подружній гармонії.

Проведене опитування показало також пряму залежність між гармонією подружніх стосунків і роллю жінки у сексуальному житті – в гармонійних сім'ях у середньому 30% подружжя відповіли, що саме дружини виявляють активність й фантазію в сексуальних контактах, в дисгармонійних про це говорять лише 12% респондентів.

3.4. Вплив на подружні стосунки матеріально-побутового положення сім'ї

Матеріально-побутове положення сім'ї, як показують результати проведеного дослідження подружніх пар, є чинником, що значною мірою визначає соціально-психологічний компонент сексуальної гармонії. У той же час задоволеність матеріальним становищем сім'ї детермінована загальною суб'єктивною оцінкою шлюбу, про що переконливо свідчать коефіцієнти точності детермінації між оцінкою вдалого шлюбу і задоволеністю матеріальним становищем сім'ї, які дорівнюють у гармонійних сім'ях 0,59, а в дисгармонійних – 0,74. У табл. 3.8 виразно видно цю залежність.

Таблиця 3.8

Залежність задоволеності подружжя матеріальним становищем сім'ї від задоволеності шлюбом (дані – у %)

Міра задоволеності матеріальним становищем	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Повністю задоволені	10	6	17	4
Задоволені частково	58	21	39	33
Швидше не задоволені	19	46	29	42
Абсолютно не задоволені	13	27	14	21

Як видно, у гармонійних сім'ях дружини значно більшою мірою задоволені своїм матеріальним становищем, ніж у дисгармонійних сім'ях. Мабуть, суб'єктивне відчуття подружнього щастя (успішності шлюбу) домінує у свідомості подружжя над об'єктивними показниками рівня матеріального достатку.

В оцінюванні участі у вирішенні побутових питань сімейного життя респонденти чітко диференціюються за статевою ознакою. І жінки, і чоловіки схильні перебільшувати свій внесок у вирішення побутових проблем і зменшувати внесок іншого, проте у гармонійних сім'ях розбіжності в оцінках і самооцінці подружжя з цього питання значно менше. Судячи з відповідей, в гармонійних сім'ях існує чіткіше, ніж в дисгармонійних, розподіл обов'язків на традиційно жіночі (виховання дітей, купівля, прибирання, приготування їжі та ін.) і традиційно чоловічі (забезпечення грошима, відстоювання інтересів сім'ї у соціумі та ін.); у дисгармонійних же сім'ях на плечі жінки додатково лягає й частина чоловічих обов'язків.

Важливою умовою подружньої гармонії у матеріально-побутовій сфері є згода подружжя в питаннях розподілу сімейного бюджету. З табл. 3.9 і 3.10 видно, що існує прямий зв'язок між задоволеністю шлюбом і єдністю подружжя в цьому відношенні. Таким чином, міра згоди подружжя в питаннях розподілу бюджету сім'ї та їх суб'єктивне сприйняття частки власної участі в цьому процесі детерміновані загальною оцінкою благополуччя свого шлюбу, сімейних стосунків у цілому, а не навпаки, як можна було б припустити. Як показали дослідження, ця тенденція практично не змінюється залежно від соціально-демографічних характеристик респондентів – статі, віку, освіти, належності до соціально-професійної групи та ін.

Таблиця 3.9

Зв'язок подружньої гармонії зі згодою подружжя в розподілі бюджету сім'ї
(дані – у %)

Міра згоди	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Повністю згоден	70	29	64	21
Згоден частково	28	58	30	65
Абсолютно не згоден	1	13	6	15

Таблиця 3.10

Зв'язок подружньої гармонії за участю подружжя в розподілі сімейного бюджету (дані – у %)

Оцінка участі	Жінки		Чоловіки	
	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом	задоволені шлюбом	не задоволені шлюбом
Постійно	59	54	32	21
Тільки у випадку великих витрат	28	23	49	46
Дуже рідко	12	21	19	33

3.5. Соціально-психологічний клімат сім'ї

Міжособистісні стосунки у сім'ї та сумісність подружжя створюють найважливіше суспільно-психологічне явище – соціально-психологічний клімат сім'ї.

Соціально-психологічний клімат можна визначити як задоволеність членів сім'ї міжособистісними стосунками.

Характеристика психологічного клімату пов'язана, як правило, з самопочуттям подружжя у сім'ї (настроєм, задоволеністю шлюбом, психологічним комфортом). Перенесення самопочуття подружжя на їх відношення до інших членів сім'ї, на міжособистісні стосунки між чоловіком і дружиною та іншими членами сім'ї створює соціально-психологічний клімат. Таким чином, характеристика соціально-психологічного клімату сім'ї виражає стосунки між її членами. У свою чергу, ці стосунки відбиваються у свідомості подружжя і є джерелом їх настрою, самопочуття.

Поняття "психологічний клімат", як правило, використовують при інтегральному віддзеркаленні матеріальних, індивідуально-психологічних особливостей членів сім'ї, їх стосунків. У цьому сенсі воно є близьким до поняття "соціально-психологічний клімат". У той же час психічне віддзеркалення у формі психологічного клімату виступає як механізм регуляції поведінки. Але оскільки психічне віддзеркалення не обмежується сферою психічної діяльності, а набуває у поведінці людей, в даному випадку подружжя, соціального сенсу шляхом включення його в контекст суспільно-трудової діяльності, то зміст поняття "соціально-психологічний клімат" виявляється ширшим, ніж поняття "психологічний клімат".

У рамках соціально-психологічного клімату сім'ї психіка виступає як функція не лише мозку, але й діяльності і стосунків, що виявляються в різноманітних формах міжособистісної взаємодії подружжя в

мікросоціальному середовищі. Соціально-психологічний клімат означає систему стосунків членів сім'ї один з одним, що містить не лише їх психічні реакції, але і взаємини. Те й інше складає зміст міжособистісних стосунків у сім'ї. Ці стосунки не є дзеркальним відображенням громадських стосунків, хоча останні й визначають розвиток і формування перших, можлива відносна незалежність тих та інших стосунків.

Психічні стосунки, що виникають при взаємодії подружжя, мають двосторонній, взаємний характер і виступають як взаємини двох суб'єктів. Саме взаємини є тією категорією, яка найбільшою мірою відповідає специфіці предмету соціальної психології як науки про різні форми взаємин людей. Це означає, що характер соціально-психологічного клімату сім'ї визначається характером взаємин її членів.

Часте виникнення конфліктів між подружжям свідчить про поганий соціально-психологічний клімат, проте безконфліктні стосунки ще не свідчать про наявність хорошого клімату, оскільки вони можуть бути результатом байдужості, а індивідуальні стосунки породжують нудьгу і, звичайно, не сприяють подружній гармонії.

Вивчення частоти конфліктів, що виникають між подружжям, дозволило встановити, що і у більшості гармонійних сімей вони нерідкі. Проте на відміну від дисгармонійних сімей це конфлікти конструктивні, тому вони нетривалі, сприймаються не так важко і досить легко забуваються, не порушуючи сприятливого соціально-психологічного клімату в сім'ї.

Причини сімейних конфліктів дуже різноманітні і насилу піддаються класифікації. Але цікавий той факт, що матеріальні утруднення є домінуючою причиною конфліктів у дисгармонійних сім'ях, хоча за рівнем матеріальної забезпеченості вони практично не відрізняються від гармонійних сімей, в яких причини конфліктів, на думку подружжя, у більшості випадків "зовнішні", від них самих не залежні: побутові негаразди, втручання батьків, а також несхожість переконань, точок зору подружжя. Останнє пов'язане, мабуть, з прикметою часу – масовим політизуванням суспільної свідомості. Але слід зазначити, що наявність цієї причини конфліктів у гармонійних сім'ях побічно свідчить про інтенсивне спілкування подружжя. У дисгармонійних сім'ях конфлікти частіше мають "внутрішні" причини – розбіжності в питаннях виховання дітей, в розподілі домашньої роботи, вчинки або особистісні якості подружжя.

Розділ 4. СЕКСУАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я І НОРМА СЕКСУАЛЬНОСТІ

4.1. Чотирьохфакторна системна концепція сексуального здоров'я

Сексуальне здоров'я – це не лише відсутність яких-небудь хворобливих змін в організмі людини, які можуть призводити до зниження сексуальної функції. Це інтегральний комплекс взаємодіючих компонентів сексуальності – біологічного (анатоμο-фізіологічного), соціального, психологічного, соціально-психологічного, – що забезпечують сексуальну поведінку, складну систему сексуальних стосунків, що приводять до оптимальної сексуальної адаптації до протилежної статі, сексуальної гармонії відповідно до норм соціальної і особистої моралі.

Як впливає з визначення, сексуальне здоров'я забезпечується чотирма чинниками – соціальним, психологічним, соціально-психологічним і біологічним.

Соціальне забезпечення детермінується відношенням суспільства до сексу, сексуальною культурою, мірою соціалізації сексуальності.

Соціалізація сексуальності виявляється в засвоєнні сексуальних і громадських норм, в мірі сексуальної культури, зумовленої статевим вихованням і сексуальною просвітою, в сексуальному досвіді, виробленні установок, в сексуальній потребі, кінетиці та позах статевого акту, прагненні до еротичної привабливості, виробленні особистого відношення до сексуальності й ідеалу краси.

Психологічне забезпечення сексуального здоров'я визначається роллю індивідуально-психологічних особливостей особистості в розвитку і прояві сексуальності та психічних процесів (усвідомлюваних і неусвідомлюваних). Воно невід'ємне від фізіологічного, але має свої особливості й механізми.

Соціально-психологічне забезпечення сексуального здоров'я зумовлене парним характером сексуальної функції, формуванням соціальної малої групи, тобто сім'ї або партнерської пари, а також диференціацією чоловічих і жіночих соціальних ролей, що склалися, стереотипів мужності та жіночності.

Біологічне забезпечення сексуальності детерміноване генетичними і анатоμο-фізіологічними чинниками і процесами. Це генетично запрограмовані особливості, що передаються у спадок, пренатальний і постнатальний розвиток людини, правильне функціонування кори головного мозку, підкіркових утворень, спинного мозку, периферичних нервів і рецепторів, стан ендокринної системи, зокрема, оптимальний рівень гормонів при їх утворенні та транспортуванні в крові, правильне функціонування ферментативних систем, що забезпечують обмін речовин, правильне функціонування статевих органів.

Така багатокomпонентна регуляція сексуальності забезпечує оптимальну адаптацію статі та сексуальну гармонію.

Соціальне і психологічне забезпечення сексуального здоров'я починається на самих ранніх етапах психосексуального розвитку дитини, причому якщо у формуванні статевої самосвідомості основну роль відіграють біологічні чинники, то формування статевої поведінки та психосексуальної орієнтації більшою мірою залежить від соціальних чинників, таких, як статеве виховання і сексуальна просвіта. Під впливом останніх формуються первинні й вторинні сексуальні установки людини, її відношення до статевого життя та поведінка в конкретній ситуації. Як правило, це пов'язано з процесом соціалізації. На формування сексуальної поведінки впливає також рівень культури почуттів, сексуальної культури, у свою чергу залежної від індивідуально-психологічних особливостей особистості, які зумовлюють перероблення отриманої інформації, ефективність процесу навчання, вироблення, реалізації, закріплення умовно рефлексивних зв'язків і, нарешті, формування динамічного стереотипу сексуальної поведінки, яка оцінюється станом системоутворювальних характеристик сексуальності.

Сексуальна поведінка також є інтегральним комплексом взаємодіючих компонентів сексуальності – анатомо-фізіологічного, соціального, психологічного і соціально-психологічного.

Сексуальність людини виконує три функції – репродуктивну, гедоністичну, комунікативну. Залежно від переважання тієї чи іншої функції можна виділити різні типи відношення до сексуальності. Сексуальність сучасної людини, як уже відзначалося, значною мірою звільнилася від біологічної функції і багато в чому залежить від соціальних, психологічних і соціально-психологічних чинників.

Сексуальне здоров'я як комплекс взаємодіючих компонентів сексуальності – складна система, що має багатовимірне забезпечення, потребує системного підходу при оцінюванні його стану, діагностиці та корекції порушень.

Системний підхід передбачає виділення різних складових, сполучених між собою відносно жорсткими зв'язками. Ще І. П. Павлов у 1927 р., говорячи про вивчення людини як системи, писав про застосування системного методу: "Розкладання на частини, вивчення значення кожної частини, вивчення зв'язків частин, співвідношення з довкіллям і на підставі цього – розуміння загальної роботи системи і, по можливості, управління нею". Одним із перших Павлов відмічав, що людина – система, найвищою мірою саморегульована, така, що "сама себе підтримує, направляє і навіть удосконалюється". З повним правом це можна віднести і до сексуальності.

Ми розділяємо думку П. К. Анохіна (1975), що системою вважається такий комплекс вибірково залучених компонентів, взаємодія і взаємовплив яких приводить до взаємодії, спрямованої на отримання корисного

результату.

Взаємодія окремих компонентів сексуальності, як ми вже відмічали, породжує нові інтегральні якості, не властиві кожному з компонентів окремо. У цій інтеграції і виявляється єдність біологічної, психологічної і соціальної суті сексуальності людини. Системний підхід до вивчення сексуального здоров'я визначає необхідність виділення системоутворювальних якостей, що визначають психосексуальний розвиток і сексуальність людини.

Однією з перших системоутворювальних якостей сексуального здоров'я є статева самосвідомість – усвідомлення статевої належності власної особистості та її оточення. Воно детерміноване в першу чергу статевим диференціюванням мозку в пренатальний період, а потім впливом мікросоціального середовища. Друга системоутворювальна якість – статеворольова поведінка, тобто формування стереотипу (вибір) адекватної статевої ролі, що відповідає психофізіологічним і анатомічним ознакам дитини. Статеворольова поведінка визначається в основному мікросоціальним середовищем. Психосексуальна орієнтація є третьою системоутворювальною ознакою – це спрямованість статевого потягу, зумовлена як біологічними чинниками, так і мікросоціальним середовищем.

Вказані три системоутворювальні якості обумовлюють психосексуальний розвиток.

Наступні системоутворювальні якості – статевий потяг, сексуальна збудливість і активність.

До складу статевого потягу (платонічного, еротичного і сексуального лібідо) входить психологічний, нейрогуморальний і кірковий (умовно-рефлекторний) компоненти. Сексуальна збудливість – швидкість проходження сексуальних реакцій – залежить від типу нервової системи, темпераменту, типу статевої конституції, ерогенності зовнішніх подразників, привабливості й регулярності статевого життя. Сексуальна активність вимірюється частотою статевих актів, сексуальних реакцій за певний проміжок часу.

Системоутворювальними якостями є, окрім перерахованих, сексуальна установка, потреба, сексуальна мотивація, еротика та психосексуальне задоволення.

Сексуальна установка – готовність, схильність до певних сексуальних дій. Існують механоцентрична (фалоцентрична) установка – установка на техніку статевого акту; оргазмоцентрична – установка на оргазм (після якого настає психосексуальне задоволення) і екстазоцентрична установка – готовність до екстазу, багатократного переживання оргазму. Сексуальний екстаз – граничне вираження еротичного зв'язку між людьми, характеризується, за словами К. Імелінського (1985), почуттям існування "у нестями", почуттям "єднання зі всесвітом". Еротикою називають переживання, пов'язані із сексуальністю.

Сексуальна потреба – стан індивіда, що створюється потребою в об'єктах, необхідних для його співіснування з особою іншої статі, правильного розвитку і функціонування; потреба визначає форми еротичної поведінки. Еротична поведінка (діапазон прийнятності, техніка статевого акту) – форми, способи вираження сексуальності, в основному зумовлені соціальними, психологічними і культурними чинниками.

Сексуальна мотивація – сексуальні спонукання, які виникають під впливом сукупності зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність організму, і які визначають її спрямованість на задоволення сексуальної потреби. Це процес внутрішньої, психічної детермінації поведінки, що відбувається під впливом біофізіологічних, соціальних і психологічних чинників.

Системоутворювальними якостями слід вважати також ерекцію, еякуляцію і оргазм, характер і проходження яких зумовлені анатомо-фізіологічними, психологічними, соціально-психологічними чинниками.

Сукупність і відповідність у партнерській парі усіх системоутворювальних ознак сексуальності приводить до сексуальної гармонії. Рівень і виявлення системоутворювальних якостей сексуальності залежить, як ми бачимо, не лише від анатомо-фізіологічних чинників, але і багато в чому, а в деяких випадках і в основному, від соціокультурних і психологічних чинників – процесу соціалізації, навчання, психологічного забезпечення сексуальності.

4.2. Розвиток сексуальності людини

Формування сексуальності є складним процесом, що починається в ембріональний період онтогенезу і закінчується статевою зрілістю. Соціально-психологічні чинники впливають на психосексуальний розвиток – статеву самосвідомість, статевою рольову поведінку, сексуальну орієнтацію – вже з перших днів життя дитини.

Розроблена в сексології концепція психосексуального дизонтогенезу (В. М. Маслов, І. Л. Ботнева, Г. С. Васильченко, 1985) дає можливість правильно зрозуміти етапи розвитку сексуальності, виявити причини і умови виникнення її порушень і розробити відповідні лікувальні та профілактичні заходи.

Статевий розвиток людини йде у двох тісно пов'язаних між собою напрямках – соматосексуальному і психосексуальному. Психосексуальний розвиток чоловіків і жінок має свої особливості, зумовлені не лише статевими відмінностями, але також поляризацією чоловічої та жіночої ролей.

Соматосексуальний розвиток у нормі має певну послідовність появи вторинних статевих ознак у хлопчиків і дівчаток, які поступово досягають рівня розвитку зрілого чоловіка і жінки. Ця послідовність і її середні вікові показники (за Н. Seckel, 1946) показані в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Послідовність проявів ознак статевого дозрівання

Вік, років	Дівчатка	Хлопчики
9–10	Ріст кісток тазу, округлення сідниць. Збільшення сосків	
10–11	Початок росту молочних залоз. Поява волосся на лобку	Початок інтенсивного росту статевого члена і розвиток яєчок
11–12	Інтенсифікація росту зовнішніх і внутрішніх статевих органів	Поява активності передміхурової залози
12–13	Збільшення молочних залоз, поява пігментації сосків	Ріст волосся на лобку по горизонтальній лінії
13–14	Ріст волосся в пахвових западинах. Початок менструацій (в середньому – 13,5 рока, коливання від 9 до 17 років). Перші менструації декілька років можуть бути без овуляції	Збільшення навколососкової області. Швидкий ріст яєчок і статевого члена
14–15	Можливість самої ранньої нормальної вагітності	Ріст волосся в пахвових западинах, поява пушкового волосся на верхній губі. Початок зміни голосу
15–16	Поява вищого голосу. Регулярний характер менструацій. Вугри	Поява в спермі зрілих сперматозоїдів (в середньому – 15 років, коливання від 11,5 до 17). Нижчий голос
16–17	Зупинка росту скелета	Ріст волосся на обличчі і тулубі. Поява обволосіння на лобку за чоловічим типом. Вугри
20–21		Зупинка росту скелета.

Слід зазначити відносний характер вікових проявів сексуальності (умовної норми), оскільки, по-перше, на неї великий вплив робить цілий ряд ендогенних і екзогенних (в першу чергу соціальних і психологічних) чинників, і, по-друге, правомірніше орієнтуватися при розгляді сексуальних проявів не на вікову, а на оптимальну норму сексуальності.

Характеристика вікових проявів сексуальності наведена в табл. 4.2 (за Г. С. Васильченко, 1977).

Таблиця 4.2

Основні параметри вікових виявлень сексуальності

Сексуальні виявлення	Середній арифметичний вік (середня помилка $M \pm m$)	Примітки
Лібідо	12,8±0,24	
Перша еякуляція	14,2±0,13	При полюції – 51%, при мастурбації – 45%, при коїтусі – 4%
Початок мастурбації	14,3±0,10	Ніколи не мастурбували 26,5% досліджуваних
Тривалість періоду мастурбації (років)	5,5±0,37	
Максимальна інтенсивність мастурбації (число мастурбаторних актів за тиждень)	4,4±0,46	
Початок статевого життя	18,9±0,25	
Початок регулярного статевого життя в шлюбі	24,6±0,30	
Перший ексцес Максимальний ексцес	21,1 ±0,33	
Вік	22,5±0,32	
Число актів за добу	5,9±0,19	
Останній ексцес (вік)	31,6±0,64	
Початок смуги УФР (два-три знесення в тиждень)	34,1±0,69	УФР враховується тільки в шлюбі
Тривалість смуги УФР (років)	16,6±1,27	

Примітка: УФР – умовно-фізіологічний ритм

У сучасній сексології виділяють декілька етапів формування і проявів сексуальності (табл. 4.3, за В. М. Масловим, І. А. Ботневою, Г. С. Васильченко, 1983).

Таблиця 4.3

Формування і динаміка сексуальності

Вікові періоди	Етапи психосексуального розвитку	Основні прояви сексуальності	Критичні періоди
Пренатальний (від моменту зачаття до народження)		Статеве диференціювання гонад, геніталій і структур мозку	6 – 32-й тижні внутрішньо-утробного життя

Закінчення табл. 4.3

Вікові періоди	Етапи психосексуального розвитку	Основні прояви сексуальності	Критичні періоди
Парапубертатний (1 – 7 років)	I етап – формування статевої самосвідомості: 1 – фаза – вироблення установки; 2 – фаза – вивчення і закріплення установки	Усвідомлення статевої належності Цікавість, спрямована на статеві ознаки, у тому числі вивчення статевих органів	2 – 4 роки
Препубертатний (7 – 13 років)	II етап – формування стереотипу статеворольової поведінки: 1 – фаза; 2 – фаза	Вироблення статеворольових установок. Навчання статеворольовій поведінці в іграх	
Пубертатний (12 – 18 років)	III етап – формування психосексуальних орієнтацій. Перша стадія – формування платонічного лібідо: 1 – фаза – платонічні переживання; 2 – фаза – реалізація платонічних залицянь. Друга стадія – формування еротичного лібідо: 1 – фаза – еротичні фантазії, переживання; 2 – фаза – реалізація еротичних фантазій	Обожнювання, платонічні мрії і фантазії. Залицяння, платонічне спілкування. Еротичні фантазії. Еротичні ласки й ігри	12 – 15 років
Перехідний період сексуальності (16 – 26 років)	Третя стадія – формування сексуального лібідо: 1 – фаза – сексуальні фантазії; 2 – фаза – реалізація сексуальних фантазій.	Сексуальні фантазії. Початок статевого життя, чергування сексуальних ексцесів і періодів абстиненції і мастурбації	16 – 24 роки
Період зрілої сексуальності (26 – 55)	Формування сексуальності завершене	Регулярне статеве життя, входження в смугу умовно–фізіологічного ритму статевого життя	
Інволюційний (51 – 70)		Зниження статевої активності, послаблення інтересу до сексуальної сфери, регрес лібідо до рівня еротичної, а потім і платонічної стадії	51 – 60 років

У пренатальний період відбувається диференціювання гонад, геніталій і структур мозку.

У парапубертатний період дитина починає усвідомлювати свою статеву належність, розрізняти статеве оточення і безповоротність статевої належності. У цьому віці виникає цікавість, спрямована на статеві ознаки, статеві органи. Формується статева самосвідомість.

Препубертатний період характеризується виробленням статеворольових установок, навчанням статеворольовій поведінці в іграх, формуванням стереотипів статеворольової поведінки.

Для пубертатного періоду характерні платонічні мрії і фантазії, залицяння, платонічне спілкування (формування платонічного лібідо), потім еротичні фантазії, еротичні ласки й ігри (формування еротичного лібідо).

У перехідний період сексуальності спостерігаються сексуальні фантазії, мастурбація, початок статевого життя, сексуальні ексцеси (формування сексуального лібідо).

Період зрілої сексуальності характеризується регулярним статевим життям, умовно-фізіологічним її ритмом.

В інволюційний період відбувається зниження статевої активності, регрес лібідо до рівня еротичного і платонічного.

На кожному з перерахованих етапів психосексуального розвитку можливий вплив патогенних чинників, які можуть призвести до відповідних порушень: зміни темпів і термінів психосексуального розвитку (ретардації і передчасного психосексуального розвитку), девіації психосексуального розвитку (порушення статевої самосвідомості, стереотипу статеворольової поведінки, психосексуальної орієнтації).

Існують певні критичні періоди сексуального розвитку: 6–32-й тижні внутрішньоутробного життя; 2 – 4 роки, 7 – 8 років, 12 – 15 років, 16 років – 24 роки, 51 рік – 60 років. Якщо на перших двох етапах відхилення сексуального розвитку може виникнути під впливом ендогенних патогенних чинників (наприклад, внаслідок прийому гормонів матір'ю), то на третьому – четвертому етапах діють чинники екзогенні, зокрема соціогенні (неправильне виховання, порушення внутрішньосімейних стосунків та ін.) і психогенні.

Формування статевої самосвідомості детерміноване статевим диференціюванням мозку в пренатальний період, а в подальшому індивідуальному розвитку і мікросоціальним середовищем.

Для правильного проходження процесу статевого диференціювання мозку при формуванні у плоду чоловічої статі потрібні певна концентрація ембріонального андрогену, певний період і тривалість його дії, відсутність естрогену і відсутність екзогенних шкідливих дій, зокрема впливи фармакологічних засобів у пренатальний період.

Мікросоціальне середовище дитини в грудному віці обмежується, як правило, членами сім'ї, серед яких основну роль відіграє мати. Контакт з

матір'ю виявляється найбільш значущим для дитини у віці від 6 місяців до 3 років. (Д. Н. Ісаєв, В. Є. Каган, 1986; І. С. Кон, 1988). У процесі формування прихильності дитини до матері закладається основа адекватних взаємин з оточенням.

Формування стереотипу статевої поведінки дитини багато в чому визначається правильною статевою поведінкою батьків, спілкуванням з однолітками і участю в різних іграх. Це необхідно для формування чоловічих або жіночих особливостей характеру дитини і адекватної статевої поведінки. Особливості статевої поведінки дитини знаходяться у тісному зв'язку із становленням її характеру і особистості.

Формування психосексуальної орієнтації у підлітків зумовлює вибір об'єкта потягу і відбувається в пубертатний період на тлі інтенсивного функціонування ендокринної системи і активного розвитку особистісних особливостей.

Етапам і стадіям психосексуального розвитку властива наявність фаз, які є першою закономірністю цього розвитку.

Перша фаза усіх трьох етапів психосексуального становлення (вироблення установки) містить накопичення інформації, що стосується розуміння факту існування статі, власної статевої ролі, статевої ролі оточення і особливостей статевої поведінки в процесі міжособистісного спілкування.

Друга фаза (навчання і закріплення) перших двох етапів психосексуального розвитку характеризується набуттям навичок в ігрових ситуаціях відповідно до своєї статі та статевої поведінки; друга фаза третього етапу – реалізація статевого потягу. Основним критерієм завершеності усіх стадій третього етапу є закріплення набутих навичок на практиці.

Другою закономірністю становлення сексуальності є зміна співвідношення значущості біологічних і соціально-психологічних чинників у процесі психосексуального розвитку людини у бік збільшення ролі останніх.

Третя закономірність становлення сексуальності полягає в тому, що кожен етап і стадія її розвитку містить у собі елементи, що визначають подальший розвиток.

Порушення, які виникають на ранніх етапах психосексуального розвитку, призводять до його грубих деформацій, що позначаються на формуванні особистості, тоді як дія патогенних чинників на етапі, коли завершується становлення сексуальності може призводити лише до поверхневих, легких його спотворень.

Великий вплив на індивідуальний психосексуальний розвиток роблять громадські норми поведінки, сім'я, школа, дитячі й юнацькі колективи, приятелі, з якими проводять вільний час, а також засоби масової інформації (телебачення, кіно, література).

4.3. Поняття про сексуальну норму

Поняття сексуальної норми не тотожне поняттю сексуального здоров'я, але є його невід'ємною частиною та розглядати їх потрібно в тісній єдності. Сексуальне здоров'я становить, окрім сексуальної норми, і стан сексуальної адаптації, обумовленої усіма рівнями взаємодії партнерів – анатомо-фізіологічним, соціальним, психологічним, соціально-психологічним. Вивчення сексуальної норми, як і будь-якого розділу сексології, є міждисциплінарною галуззю знань і має охоплювати всі вказані аспекти. Тільки за цієї умови можливий методологічно правильний підхід до норми сексуальності.

Переважає більшість дослідників, що вивчають сексуальну норму, ототожнюють її з середньостатистичною, або так званою віковою нормою. Проте зміни, що вважаються віковими, – це вже, як правило, початок порушення сексуального здоров'я, і є усі підстави вважати, що, хоча вікові зміни відбуваються в усіх, це зовсім не означає, що це явище нормальне: те, що відбувається в усіх, можна вважати і небезпечним для усіх.

Видається необхідним вироблення ідеальної, або оптимальної сексуальної норми, що відповідає сучасним принципам сексології і потребує переорієнтації її з середньостатистичної і вікової на оптимальну норму. Це дозволить розглядати вікові зміни сексуальної функції не як норму, а як відхилення від неї і сприятиме розробленню адекватної системи профілактики порушень сексуального здоров'я.

Поняття оптимальної норми сексуальності має бути оснований не лише на патогенетичних уявленнях про фізіологічний і онтогенетичний аспекти її порушень, але і відповідно до чотирьохфакторної концепції забезпечення сексуального здоров'я на соціальній, психологічній і соціально-психологічній моделях. Звідси випливає, що норма сексуальності – це оптимальне поєднання анатомо-фізіологічних, соціальних, психологічних і соціально-психологічних виявлень сексуальності людини.

Сексуальна оптимальна норма визначається після закінчення розвитку організму (20 – 25 років) і служить тією точкою відліку, від якої починається шлях до вікової патології. Виходячи з інтеграційного характеру сексуальної норми як складової частини сексуального здоров'я можна сформулювати систему критеріїв оцінки оптимальної норми сексуальності.

Критерії оцінки біологічної (анатомо-фізіологічної) норми сексуальності:

1. Правильна диференціація статі.
2. Правильне статеве диференціювання мозку.
3. Відсутність ознак, що свідчать про порушення соматостатевого розвитку та його завершення.

4. Відсутність ознак, що свідчать про порушення психосексуального розвитку та його завершення.

5. Відсутність захворювань, що можуть ослабити сексуальну функцію.

6. Правильні сексуальні дії та поведінка, захворювання, що не приводять до розвитку патології.

Критерії оцінки соціальної норми сексуальності:

1. Відповідність загального рівня культури і типів сексуальної культури подружжя (партнерів).

2. Відповідність етнічних особливостей сексуальності подружжя (партнерів).

3. Відповідність індивідуальної сексуальної поведінки визнаним громадським нормам і формам сексуальної поведінки.

4. Відповідність сексуальної поведінки особистій і громадській моралі.

5. Правильна і достатня обізнаність в області психогієни статевого життя.

6. Відсутність ознак соціальної дезадаптації подружжя і соціальної дезінтеграції сім'ї (батьківської та власної).

Критерії оцінки психологічної норми сексуальності:

1. Сексуальна поведінка зрілих особистостей, яка сприяє правильному і повному прояву особистості та її індивідуальності.

2. Відсутність сексуальних комплексів.

3. Адекватність і відповідність сексуальної установки, сексуальної мотивації та мотивів статевого акту.

4. Відсутність у одного з подружжя рис характеру, що викликають у іншого негативне відношення.

Критерії оцінювання соціально-психологічної норми сексуальності:

1. Наявність взаємного бажання сексуальних контактів.

2. Наявність взаємної любові, глибоких емоційних зв'язків.

3. Забезпечення в інтимних стосунках оптимального міжособистісного контакту, що взаємно збагачує особистість.

4. Відповідність рольових позицій подружжя, ціннісних орієнтацій, домінуючих мотивацій.

5. Відповідність рівня домагань і самооцінки подружжя.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева, Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 364 с.
2. Имелинский, К. Сексология и сексопатология / К. Имелинский. – М.: Медицина, 1986. – 424 с.
3. Кон, И. С. Введение в сексологию / И. С. Кон. – М.: Олимп инфра-М, 1999. – 288 с.
4. Маклаков, А. Г. Общая психология: учебник для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2006. – 583 с.
5. Мастерс, У. Основы сексологии / У. Мастерс, В. Джонсон, Р. Колодни. – М.: Мир, 1998. – 702 с.
6. Общая сексопатология. Руководство для врачей / под ред. Г. С. Васильченко. – М.: Медицина, 2005. – 512 с.
7. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Свядоц, А. М. Женская сексопатология / А. М. Свядоц. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 185 с.
9. Социальная психология: история, теория, эмпирические исследования / под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 287 с.
10. Социология. Наука об обществе. учеб. пособие / под общей ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Харьков. ИМП «Рубикон», 1997. – 685 с.
11. Чугунов, В. В. Система сексологии. Т. 1. Отечественная сексология в XIX – XX веках (Историко-теоретическое исследование) / В. В. Чугунов. – Х.: Основа, 1995. – 346 с.
12. Фрейд, З. Очерки по психологии сексуальности / З.Фрейд. - М.: Молодежный центр 'Система' при МК ВЛКСМ, 1989. – 84 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП.....	4
Розділ 1. СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ.....	7
1.1. Основи медичної соціології.....	7
1.2. Соціологія сім'ї.....	8
1.3. Соціальні функції традицій, звичаїв, обрядів.....	12
1.4. Соціалізація сексуальності й культура.....	15
1.5. Роль морально-етичних й естетичних чинників у подружній гармонії.....	24
1.6. Роль сексуальної просвіти у забезпеченні сексуального здоров'я.....	25
Розділ 2. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ.....	28
2.1. Концепції особистості.....	28
2.2. Характеристики особистості та її зв'язки з сексуальністю.....	40
2.3. Свідоме та несвідоме в психічній діяльності.....	51
2.4. Механізми психологічного захисту.....	59
2.5. Мотивоутворення сексуальної поведінки.....	62
Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОСТІ.....	65
3.1. Короткі відомості про соціальну психологію.....	65
3.2. Характеристика міжособистісних стосунків у парі.....	68
3.3. Рольова сумісність і емоційно-комунікативна єдність подружжя.....	70
3.4. Вплив на подружні стосунки матеріально-побутового положення сім'ї.....	75
3.5. Соціально-психологічний клімат сім'ї.....	77
Розділ 4. СЕКСУАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я І НОРМА СЕКСУАЛЬНОСТІ.....	79
4.1. Чотирьохфакторна системна концепція сексуального здоров'я.....	79
4.2. Розвиток сексуальності людини.....	82
4.3. Поняття про сексуальну норму.....	88
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	90

Навчальне видання

Гульман Борис Львович
Калайтан Наталя Леонтіївна
Півень Маргарита Анатоліївна
Свинаренко Юлія Валеріївна

ОСНОВИ НОРМАЛЬНОЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2018

Підписано до друку 07.06.2018

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 5,1. Обл.-вид. арк. 5,75. Наклад 30 пр.

Замовлення 197. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001